

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНИ:

СЕМІОЗИС, МІФОТВОРЧІСТЬ, ІДЕНТИЧНІСТЬ

МОНОГРАФІЯ

КИЇВ
2014

УДК 159.922.4 + 159.923.2
ББК 88.58
Е 86

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка. Протокол № 8 від 19.03.2014 р.

Рецензенти:

Н.Ф. Шевченко – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології Запорізького національного університету;

А.М. Грись – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України

Авторський колектив: Лозова О.М., Яремчук О.В., Духніч О.С., Яблонська Т.М.

Е 86 **Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність:** моногр. / авт. кол.; під наук. ред. Лозової О.М. – К.: ТОВ "Інтерсервіс", 2014 – 193 с.

У монографії на засадах етнопсихологічного, психосемантичного, психосеміотичного та синергетичного підходів розглянуто проблеми народів сучасної України. Охарактеризовано знаково-символічний зміст української етнічної свідомості, її структуру та семантико-семіотичну динаміку. Проаналізовано актуальний стан ідентичностей представників трьох етнокультурних груп: кримських татар, росіян і українців. Досліджено етнопсихологічні особливості української сім'ї як чинника розвитку ідентичності дитини. Представлено технологію спільного вчинку етнокультурної міфотворчості українців як культурно-історичний і соціально-психологічний потенціал кожної особистості.

ББК 88.58

ISBN 978-617-696-208-3

©Авторський колектив, 2014
© Лозова О.М., 2014

Розділ I. СИНЕРГЕТИЧНА СДІСТЬ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ

ТА СОЦІОГЕНЕТИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗМІСТУ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ 4

- 1.1. Психосеміотична репрезентація етнічної свідомості українців 4
- 1.2. Психосемантична репрезентація етногенетичного кола понять 12
 - 1.2.1. Етностереотипи іділічного топосу та етосу українців: дім, сім'я, дитина 12
 - 1.2.2. Семантика концепту «українське» в етнічній свідомості українців 17
 - 1.2.3. Знакова специфіка територіально-поселенських ментальностей українців 22
- 1.3. Психосемантична репрезентація соціогенетичного кола понять в етнічній свідомості українців 25
- 1.4. Генетичні аспекти етнічної свідомості: онтогенез, етногенез 33
 - 1.4.1. Компаративний аналіз константності етнічної свідомості корінного і некорінного народів 33
 - 1.4.2. Онтогенетична динаміка етнорелевантної семантики 35
- 1.5. Змістова модель психосемантичної структури етнічної свідомості українців 37

Розділ II. ЕТНОКУЛЬТУРНА МІФОТВОРЧІСТЬ УКРАЇНЦІВ 45

- 2.1. Соціально-психологічна концепція етнокультурної міфотворчості особистості 45
- 2.2. Національний міф: теоретичні та технологічні виміри 52
- 2.3. Спільний чинник етнокультурної міфотворчості у природному формувальному соціально-психологічному експерименті 57
- 2.4. Теоретико-методологічне обґрунтування та методичне забезпечення формувального експерименту «Етнокультурна міфотворчість у процесі створення консолідуючого національного міфу» 61
- 2.5. Перебіг та результати формувального експерименту 76

Розділ III. ПЛЮРАЛІЗМ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: ЗАГРОЗА ЧИ БЛАГО? 101

- 3.1. Ідентичність уявна і вимірювана. Теоретичні та концептуальні підходи до розуміння ідентичності 101
- 3.2. Кримські татари: особливості збереження, розвитку та ретрансляції ідентичності 113
- 3.3. Росіяни в Криму: особливості збереження, розвитку та ретрансляції ідентичності 123
- 3.4. Українці в Криму: особливості збереження, ретрансляції та розвитку ідентичності 138

Розділ IV. ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ ДИТИНИ 150

- 4.1. Методологічні засади вивчення етнопсихологічних особливостей української сім'ї як чинника розвитку ідентичності дитини 150
- 4.2. Методика дослідження сімейних настановлень 157
- 4.3. Сімейні настановлення як когнітивно-ціннісні складові ідентичності крізь призму народної творчості 161

СИНЕРГЕТИЧНА ЄДНІСТЬ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ТА СОЦІОГЕНЕТИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗМІСТУ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

1.1. Психосеміотична репрезентація етнічної свідомості українців

Початок третього тисячоліття позначився посиленням глобалізаційних тенденцій розвитку людства: сьогодні нерідко етноеволюційні процеси поступаються місцем процесам етнотрансформаційним, що ускладнює етногенез як природну динаміку життя етносу.

Логічно, що протягом етногенезу свідомість етносу також виявляє динаміку: знаково-символічний зміст етнічної свідомості зазнає змін, пророджуються нові етнічні значення і смисли – відбувається процес етносеміозису. Емпірична констатація етносеміозису ставить питання про актуальний розвиток етнічної свідомості, про її зміст, структуру, семантико-семіотичну динаміку. Фіксація зазначеної динаміки в емпіричному психологічному дослідженні припускає висновки про ступінь «семантичної збереженості» певного етносу в ході етногенезу.

Неважко передбачити, що і зміст етнічної свідомості, підлягаючи історично зумовленим трансформаціям, частково втрачається, частково видозмінюється, а частково залишається незмінним (стає змістом етнічних констант, за С.В. Лур'є [36]). Тому питання «семантичної збереженості» етносу конкретизується в питанні про міру присутності історично сформованих (давніх) знаків і смислів у свідомості сучасного етнофора. Такі знаки і смисли будемо вважати етногенетичними за визначенням.

Поряд з тим, свідомість етносу насичена новітніми знаками і смислами, розуміння й використання яких єднає свідомість етнофора зі свідомістю представників інших народів. Така система знаків (вербальних і невербальних) виходить за межі етносеміозису. Ці знаки є соціогенетичними за походженням.

Передбачається, що з функціонально-динамічної точки зору етногенетичні й соціогенетичні знаки (смисли, символи) як елементи однієї системи перебувають між собою у відношеннях синергетичної єдності, за якої їх спільний семіозис суттєво переважає семіозис кожного окремого елемента.

У вітчизняній науці етнічна свідомість продовжує залишатися об'єктом теоретичних та емпіричних досліджень на межі етнопсихології, психології особистості, соціальної психології, культурології, філософії. Дослідники у даній царині найчастіше використовують два підходи.

Перший з них характеризується ретроспективною експертною оцінкою, що дозволяє на основі історичного минулого відтворити й пояснити актуальний стан менталітету того чи іншого етносу. Засадничі праці цього етнопсихологічного напрямку досліджень належать О. Кульчицькому [25], В. Яніву [60], Б. О. Попову [45], М. І. Пірен [44] та ін. Їхні наукові висновки констатують фактичний стан буття, зберігання й відтворення різних етнокультур у просторі давньої та сучасної України, акцентують особливості їхнього розвитку.

Другий підхід заснований на емпіричному описі існуючих рис етнічного, крізь які виявляються більш глибинні свідомісні процеси. Так, психосемантичний підхід, магістральний для нашого дослідження, аналізує етнічну свідомість як соціокультурну за походженням семантичну систему значень індивіда, опрідечену контекстом життєдіяльності етносу. Дана парадигма представлена в роботах Д.О. Леонтьєва [30], В. Ф. Петренка [39-41], О. Г. Шмельова [58-59].

Авторське визначення досліджуваного феномена ми сформулювали у такий спосіб: етнічна свідомість – це детермінована етнічним контекстом гештальту, опрідметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу.

Попри те, що у вітчизняній психології сьогодні бракує системних міждисциплінарних розробок, присвячених акмеологічним аспектам етнічної свідомості, важливість вивчення феномена етнічності у її вершинних проявах не викликає сумнівів. Адже, згідно з концепцією В.П. Бранського, основна ідея етнологічної акмеології полягає в тому, що пасіонарний поштовх, що призводить до етнічної динаміки та зміни структури етносу, розглядається саме як етнічне акме [7]. Найважливіший вислід його синергетичної філософії історії.

Оцінка актуального стану дослідження етнічної свідомості не може бути однозначною. З одного боку, існує ряд засадничих праць етнологіко-культурологічного спрямування, які констатують фактичний стан буття, зберігання й відтворення різних етнокультур у просторі давньої та сучасної України та акцентують особливості їхнього розвитку. У низці сучасних науково-психологічних досліджень порушуються окремі проблеми змісту етнічної свідомості: етнічний та кроскультурний аспекти полімодального Я (М.В. Балєва [1]); психологічні фактори генезису національної самосвідомості (А.М. Березін [5]); вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання (О.В. Квас [21]); етнопсихологічні уявлення в структурі Я-концепції (О.М. Васильченко [13-14]). У дослідженнях філогенетичного розвитку свідомості окреме місце посідає одеська школа історичної психології І.Г. Белявського, з її багаторічним досвідом психологічної реконструкції психічних феноменів [4].

У той самий час, питання про глибинно-психічні, змістові детермінанти етнічної свідомості, її структуру все ще залишається актуальним, а система теоретико-психологічних понять для опису семантики етнічної свідомості – недостатньо розробленою як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології.

З урахуванням сказаного, мета автора полягала в узагальненні матеріалів власних емпіричних досліджень етнічної свідомості українців та в моделюванні на їх основі змістової структури етнічної свідомості як такої. Реалізація поставленої мети передбачала вирішення кількох завдань:

1. розробити системний концептуальний підхід до вивчення феномену етнічної свідомості;
2. здійснити психосеміотичну та психосемантичну реконструкцію структури свідомості українців;
3. дослідити співвіднесеність етногенетичних та соціогенетичних компонентів етнічної свідомості;
4. на основі розкриття структурно-змістових характеристик етнічної свідомості українського народу побудувати її концептуальну семантико-семіотичну модель.

Суть авторського підходу полягає в комплексному дослідженні етнічної свідомості українців з позиції двох психологічних дисциплін: психосемантики та психосеміотики. Психосемантику ми розглядаємо в якості засобу об'єктивованого виміру суб'єктивного змісту свідомості, як інструмент конструювання предмета дослідження. Психосеміотику розцінюємо як засіб об'єктивного виміру знаково-символічної природи етносоціокультури, цього змістового наповнення етнічної свідомості.

У дослідженні було використано такі методи й методики.

1. Метод семіотичного аналізу категорій граничних підстав О.С. Кирилюка [22] застосовувався як форма узагальнення інформації до текстів східнослов'янського фольклору, давньої літератури. Визначення коду категорій граничних підстав відбувалося методом експертного оцінювання: усереднювалися оцінні судження одинадцяти експертів – магістрантів та викладачів української філології Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Джерелами для історичної реконструкції системи етнознаків

послужили: український фольклор: соціально-побутова й фантастично-героїчна казка, історико-героїчний епос, тексти давньої української літератури – всього 77 текстів-об'єктів аналізу. Психологічний феномен, вилучений з тексту, фіксувався як одиниця дослідження в тому випадку, якщо він траплявся в тексті не менше трьох разів. Виклад спостережених фактів будувався за принципом зменшення їхньої частотності в текстах.

2. Етнічний семантичний диференціал [33]. Аналізувались вербальні реакції сучасних українців: комплексному аналізу піддавалася група з двадцяти трьох понять-універсалій, релевантних для етнічної свідомості, стосовно яких було застосовано метод вільних асоціацій і семантичний диференціал. Факторизація даних семантичного оцінювання досліджуваними рядом етнорелевантних понять проводилась на основі комп'ютерної програми SPSS 12.0, встановлення власних значень факторів відбувалося за допомогою методу головних компонент. Рівень статистичної значущості факторів для даної вибірки встановлений у показниках не нижче 7 %, а статистичної значущості шкал – 0.50.

3. Метод семантичної компресії. Отриманий в результаті психо-історичної реконструкції свідомості давніх східних слов'ян (у вигляді дешифровок категорій граничних підстав) та психосемантичного дослідження свідомості сучасних українців (у вигляді факторного наповнення семантичного простору двадцяти трьох етнорелевантних понять), емпіричний матеріал загальним обсягом 577 семантико-семіотичних одиниць було піддано семантичній компресії. Стосовно категорій граничних підстав ця процедура полягала в доборі найчастотніших сем; стосовно факторів проводилась їх генералізація: одиничні семи й одиничні фактори ігнорувалися. Таким чином, насамкінець процедури залишилися 402 семантико-семіотичні одиниці, які лягли в основу моделювання змістової структури етнічної свідомості.

4. Компаративний метод практикувався в якості інтерпретаційного.

У різних етапах дослідженні взяли участь 294 особи обох статей; віковий розподіл досліджуваних – від 18 до 48 років.

Теоретичний базис дослідження – семіотична концепція етнокультури (В.В. Іванов, Ю.М. Лотман, О.М. П'ятигорський, В.М. Топоров, Б.О. Успенський); доробок представників Московсько-тартуської семіотичної школи (Ю.М. Лотман, В.В. Іванов, О.М. П'ятигорський, Б.О. Успенський, В.М. Топоров та ін. [47; 54]), представників європейської семіотичної традиції (Ч. Пірс [43] та теоретиків психосеміотики [46] – дозволив розглядати етнічну культуру як сукупність текстів (структура яких моделює і відбиває структуру етнічної свідомості), уточнити такі поняття, як етнокультурний, знак, образ, символ, мова культури, укласти психосеміотичну типологію етнокультурних та соціокультурних знаків. Окремі вагомі праці в цій галузі висвітлюють природу семіотичної проблематики власне української етнічної культури (В.Т. Куєвда [24]). У контексті досліджуваної нами проблеми зберігає свій дискусійний потенціал і проблема психосеміотичного розмежування етнокультурних та соціокультурних знаків.

Розмаїття й складність психологічних проблем знаків і знакових систем стало причиною становлення й розвитку цілої наукової галузі, названої М.В. Гамезо, Б.Ф. Ломовим і В.Ф. Рубахіним психосеміотикою [46]. Етнокультурним знаком у психосеміотиці вважається продукт ідеально-матеріального заміщення предмета, яке відбувається у свідомості етнофора в процесі життєдіяльності етносу. Це предмет, явище, процес або дія, які виступають в якості заступника іншого предмета. Зв'язок між етнознаком та його об'єктом найчастіше характеризується умовністю.

Свою семіотичну й комунікативну сутність етнокультурна знакова система проявляє, репрезентуючи різноманітні аспекти реальності й зв'язуючи індивідів, групи, ситуації, предмети один з одним та з іншими контекстами. Як відзначає Г.В. Єлізарова, "значення повідомлень, дій, ситуацій набувають важливість не тільки за допомогою конвенційних зв'язків між знаками і їхнім смыслом, але й за допомогою зв'язку аспектів поточних повідомлень, дій, ситуацій з відповідними аспектами інших подій" [20, с.18]. По

суті, спілкування – це не тільки використання знаків, що репрезентують переконання, почуття, події й т.д., але й спосіб привнесення їх у наявний контекст через індексальне значення знаків. У цьому сенсі знак вказує на об'єкт або його концепт (а не заміщує його), відсилає до певного аспекту, контексту. Тобто, семіотичні форми культури (зокрема, лінгвістичні вирази) суть втілення культурної практики, оскільки вони або припускають, або встановлюють контекстуально значущі культурні аспекти, не описувані, не відбивані формальною стороною знака, але зрозумілі всім носіями цієї культури.

З погляду психосеміотики етнічна культура являє собою насамперед систему знаків, що репрезентують світ. Першість у такому підході в зарубіжній психології належить патріархові структурної антропології К. Леві-Строссу, відповідно з постулатами якого всі культури суть знакові системи, що виражають глибоко закладені в мисленні народу когнітивні особливості категоризації світу. Розцінюючи людське мислення як явище універсальне щодо культур, К. Леві-Стросс убачає специфіку культур у різному втіленні базових (абстрактних, логічних) властивостей мислення [27].

Інше розуміння етнічної культури у сучасній семіотиці міститься у працях К. Гірца і його школи, називаної символічною антропологією [62]. На відміну від К. Леві-Стросса, К. Гірц визначає культуру як систему суспільних значень. Значення ці закодовані в символах і виражаються в поведінці як у певній символічній (знаковій) дії. Будучи публічним вираженням загальноприйнятих підходів, переконань і практик, такі символи (знаки) гарантують взаєморозуміння індивідів у рамках однієї етнічної культури. К. Гірц визначає етнокультурні значення як суспільні, закодовані у відомій системі символів, і не замкнені у внутрішньому, особистому розумінні: «Поняття культури (...) означає історично передані моделі значень, втілені в символах, систему успадкованих уявлень, виражених у символічних формах, за допомогою яких люди передають, зберігають і розвивають свої знання про життя й відношення до нього» [62, с. 89].

Прихильники третього розуміння етнокультурної системи знаків (В. Гудінаф і його послідовники) стоять на позиції культурного релятивізму, а саме, зосереджуються на розбіжностях культур, на довільності культурних знаків. Релятивістська позиція не заперечує загальних культурних понять (універсальї), але головний її інтерес – в осягненні природи й суті розмаїтості культур [63, с. 420].

При порівнянні трьох зазначених підходів до розуміння етнокультурної системи знаків: структурно-антропологічного, семіотичного і когнітивного (релятивістського) стає очевидним таке.

Структурна антропологія будується на основі аналізу ментальних характеристик особистості (при цьому її соціальне оточення не досліджується) та препаруванні дійсності когнітивними структурами індивіда. З цієї точки зору було б логічним передбачити, що система етнічних знаків є практично незмінною в часі. Водночас за цих умов залишається відкритим питання про саму можливість утворення етнознакової системи, оскільки мозкова діяльність людини за своєю суттю залишається незмінною.

Семіотична антропологія зосереджується на соціальній і знаковій природі суспільних дій, залишаючи за межами своєї уваги людський організм і його характеристики. За такої логіки, у постійно змінюваному соціогенезі, закони етногенезу мали б серйозно редукувати й призвести до повної зміни етнознакових систем.

Прихильники ж культурного релятивізму зосереджуються на пошуках культурно зумовлених значень і розкритті механізмів, що лежать в основі різних значень тих самих знаків. Відповідно, розмаїття культур передбачає як усталеність етнознакових систем, так і їхню здатність до модифікацій.

У психології проблема знака й знакових систем найбільшу загальнотеоретичну розробку отримала у працях Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, В.В. Давидова, К. Бюлера, Дж. Брунера, Ж. Піаже. Проте, у багатьох роботах далеко не однозначно встановлюється сутність знаків і знакових моделей, що призводить до плутанини у визначенні понять «знак», «знакова система», «код»,

«символ». Сьогодні стала класичною дефініція значення, що репрезентує останнє як узагальнене відображення дійсності, вироблене людством і зафіксоване індивідуальною свідомістю у формі поняття, знання або вміння [28]. Особистісний смисл є упередженим ставленням свідомості до світу значень і, в цьому сенсі, є «значенням значення», що виявляється в емоціях, неусвідомлених установках і трансформаціях психічного образу. У людини споконвічний, біологічно-інстинктивний смисл перетворюється у смисл свідомий, але перетворення це відбувається опосередковано, завдяки виникненню суспільної свідомості.

Дослідження Д.О. Леонтьєва [30] надали визначеності формам та закономірностям існування смислів, їхньої трансляції, екстеріоризації й сприймання в суспільних практиках. Постулювавши феномени колективної ментальності, автор представляє культуру як поле колективних смислів. Показано, що смисли зберігаються й транслюються в культурних формах, що вони створюють можливість екзистенціального самовизначення індивіда, виступаючи духовною опорою цього процесу. Стосовно ж надособистісних (суспільних, в тому числі й етнічних) форм значеннєвої реальності і процесів значеннєвої динаміки зберігає свою силу принцип буттєвого опосередкування значеннєвих трансформацій. У світлі сказаного нами розглядаються значеннєві динамічні системи й знакова динаміка (семіозис) етнічної свідомості.

У сучасній психосеміотиці знак визначають як матеріальний, чуттєво сприйманий предмет (явище або дію), що виступає в процесі пізнання й спілкування як представник (заступник) іншого предмета або явища й використовується для прийому, зберігання, перетворення й передачі інформації про цей заміщений предмет або явище [48].

А.А. Брудний [9] пропонує розглядати природу знака в чотирьох можливих площинах:

- 1) стосовно значення, або семантично. Дане відношення конститує сам знак як відношення матеріального факту і психіки;
- 2) стосовно об'єкта, або денотативно. У цьому випадку виявляються підстави для логічно несуперечливого використання знака;
- 3) стосовно інших знаків, тобто синтаксично. Тут наперед виходять правила використання знака;
- 4) стосовно поведінки людини, або прагматично. Чільне місце тут посідає ефект використання знака.

Природа етнічної знакової системи може розглядатися під кутом зору кожного з названих підходів. Проблематика ж нашого, психосемантичного, дослідження співвідносна, насамперед, з першим з них у плані психічної представленості знака в колективних системах значень. По-друге, етнокультурний знак досліджується нами інтерпретативно, тобто у відношенні до означуваного, що припускає використання другого й третього підходів з перерахованих вище. Поданий нижче матеріал є авторською реінтерпретацією основних функцій знака в контексті етнічної свідомості.

По-перше, етнознак є результатом процесу пізнання, тобто встановлення зв'язку між предметом і його об'єктивним заступником. Він – матеріальне вираження предмета пізнання, опосередковане образом цього предмета. Отже, етнознак предмета (явища, дії) за своєю суттю є вторинним, це уречевлений носій образу предмета, обмежений його функціональним призначенням. Етнознак є «знаком чогось» саме тому, що за своїм походженням це «знак образу чогось даного», тому оволодіння системою етнічних знаків припускає засвоєння людиною відповідних образів. Продуктивне використання готової системи етнознаків передбачає засвоєння їхньої семіотики, тобто певне «відтворення» (у психосемантичній термінології – реконструкція) самих цих етнознаків, їхньої системи й функцій.

По-друге, в етнознаках фіксуються узагальнення й абстракції, вироблені не окремою людиною, а цілим етносом. Тим самим, опанувавши знаком і знаковою системою, індивід піднімається на новий щабель пізнання світу.

По-третє, етнознак є знаряддям не лише пізнання, але й спілкування. Носіями інформації, переданої й прийнятої в процесах спілкування, є етнознаки й етнознакові системи, поряд з тим саме людське спілкування – необхідна умова оволодіння як етнознаками, так і їхніми системами.

Нарешті, етнознаки виступають як знаряддя регуляції поведінки й предметно-практичної діяльності, знаряддям регуляції як власної діяльності, так і діяльності інших людей.

Таким чином, інструментальна функція етнознаків стосовна до всіх основних сторін людської психіки: когнітивної, комунікативної й регулятивної.

В етнічному образі світу функцію етнознака конвенціонально можуть виконувати будь-які матеріальні предмети, що мають більшу чи меншу значеннєву виразність й обов'язково відрізняються від того, що вони позначають. Етнознаки й етнознакові ситуації використовуються не тільки для передачі об'єктивно-семантичної інформації, але й для передачі суб'єктивних бажань, емоцій, настроїв, оцінок і т.п.

У процесі функціонування етнознаків думка, стимульована цими знаками, ніколи не буває вільною від чуттєво-конкретних образів, поняттєве мислення завжди здійснюється на чуттєво-образному тлі. Таким чином, до складу значення етнознака входять і чуттєво-конкретні образи й емоції. При цьому пам'ятаймо, що саме значення за своєю природою багатоскладне, у нього входять: денотативне, структурне, сигніфікативне й конотативне значення (експресивно забарвлені чуттєво-конкретні образи). Етнознак, таким чином, суттєво впливає на людину, що його сприймає.

З позиції психосеміотики і психосемантики нами було компаративно досліджено такі ментальні ознаки давніх і сучасних етнофорів, як знаковість простору й часу, семантика предметного світу, причиново-наслідковий зв'язок подій, мотивація вчинків, семантика оцінної ментальності. Значеннєва та знакова динаміка цих феноменів дозволяє оцінити їх як у діахронічному плані (етногенез), так і в синхронічному аспекті становлення етнічності особистості (онтогенез етнічності), що забезпечується віковим підходом в нашому емпіричному дослідженні.

Результати порівняльного аналізу етносеміозису, а саме психосеміотичного змісту основних універсалій історичної та сучасної свідомості українців, наведено в Додатку 1.

Порівняльний аналіз наповнення етнічної свідомості історично константними та модифікованими знаками у вигляді динамічної системи понять показав наявність певної траєкторії її розвитку, семіозису. Серед одиниць-репрезентантів етнічного образу світу вирізняються категорії з частково модифікованою семантикою (названі нами трансформантами) та сильно модифіковані поняття з виразними ознаками новітнього міфу (неоміфологеми).

Було констатовано, що центральну зону етнічної семантики східних слов'ян утворила категорія граничних підстав життя в її ідеальному (рефлексивному) шарі усвідомлення та еротичному свідомісному коді. Етноконстантними у свідомості слов'янства є категорії граничних підстав «народження» та «безсмертя», осмислені у біологічному шарі свідомості за аліментарним свідомісним кодом на рослинно-землеробському рівні його модифікації. Психічні реалії минулого, що позначилися на формуванні ментальності сучасної людини, описуються семами «життя», «Ерос», «агресивність», «соціально-перетворювальна діяльність», «народження».

Переважає більшість проаналізованих концептів кодується в еротичному контексті. В аліментарному коді свідомості містяться архаїчні універсалії «простір» та «людина», а також сучасні «земля», «річ», «релігія». Агресивний свідомісний код спостерігаємо в життєдіяльності, реактивності, причиновості та, частково, у просторі (в частині чужого простору) історичної людини. Агресивність у сучасній свідомості пов'язана з семантикою універсалій «людина», «друг», «народ», «чоловік» та «душа».

Модифікації кодів світоглядної свідомості у рослинно-землеробському, скотарському, ремісничо-формозмінному (речовому) їхніх варіантах є актуальними переважно для характеристик історичної, а не сучасної свідомості слов'ян.

У знаковому контексті категорії граничних підстав «народження», в його біологічному шарі, розміщується архаїчна універсалія «простір» та сучасні універсалії «дім» та «життя», а в ритуально-дублюючому шарі – архаїчна універсалія «людина». Це тим більш логічно й очікувано, що саме дім був і залишається осередком просторово-часової організації фізіологічних форм життя. Народження людини, в історичному розрізі виконує ритуально-дублюючу (замінну) функцію як подія духовно-практичного подолання кінцевості людського буття. Цю ж функцію, але в іншому контексті – категорії «життя» – виконує реактивність архаїчного слов'янина. Таке трактування емоції як ритуалізованого (в сенсі культурної прийнятності) способу психологічного захисту від страху смерті знаходить своє підтвердження у спостереженій значній перевазі в емоційному житті наших предків негативних емоцій над позитивними.

Треба зазначити, що категорія «життя» має найбільш продуктивну семантику як у діячій, так і в синхронній. При цьому в біологічному її контексті мисляться людина та її життєдіяльність у давнину, а також земля, хліб, друг, любов сьогодні. Соціально-діяльнісний шар КГП «життя» природним чином сконцентрований у давньому понятті життєдіяльності і рясно представлений у свідомості сучасника: я, ми, народ, річ, друг, свобода. Нарешті, ідеальний шар поняття «життя» – власне, міф – репрезентований у синхронній поняттями дім, час, життя, народ, жінка, релігія та любов.

Гранично мінімально представлена у слов'янській свідомості категорія «смерть»: лише чужий, периферійний простір несе в собі пряму загрозу історичній людині. Сучасна ж свідомість трансформує неминучий у будь-які історичні часи природний страх смерті в ті чи інші компоненти новітнього аліментарно-еротичного міфу престижності. На підтвердження цього положення свідчать факти ритуального заміщення (ритуально-дублюючий шар) категорії «безсмертя»: ритуалістика безсмертя у давнього слов'янина стосувалася простору і причинності, сучасна ж свідомість вбачає безсмертя в поняттях «час», «душа» та «річ».

Стосовно четвертого рівня категорії граничних підстав (ідеальний шар КГП), то тут вони стають предметом розгляду за допомогою подвоєння світу в іншому шарі реальності – в тексті. У нашому випадку смисложиттєвий орієнтир «безсмертя» наповнює собою такі категорії як «людина» у давнину та «земля» у сучасності.

Семантика серединного простору в сучасній свідомості, як і раніше, пов'язана з категоріями народження, соціальної діяльності й аліментарності (спільного споживання). Частково збереглася й семіотика безсмертного, у контексті патріотичних почуттів до рідної землі. В інших своїх проявах міфологія безсмертя втрачена, зокрема, втрачене розуміння будинку як храму, ритуалістика в просторі будинку. Формується нова семіотика, характерна ідеалізацією свого, нова міфологія престижності. Сучасний ерос «розчинений» не в просторі, а в людях і речах.

Свідомість сучасного східного слов'янина, його несвідоме «я», «ми», «народ» існує в щільному семантичному оточенні категорій «життя», «народження», «ерос», «агресія». Категорії «смерті», як і сформованого міфу про безсмертя, тут не спостерігається. Стосовно даного феномену Т.М. Титаренко зазначає, що наш час є періодом наростання страху смерті до нестерпних розмірів, які вимагають витіснення, заборони. Смерть вже не є природним фіналом життя, вона – замах на життєві плани сучасника, на цілу його суб'єктність [53]. Семантика, з якою можна було б пов'язати формування сучасного міфу про людину, пов'язана з ідеалізацією всіх проявів життя, еросу й експансією соціально-діяльнісного в ньому.

Глибинна семантика причин учинків сучасника в її граничних підставах вічна й незмінна – це «ерос» і «агресія», «смерть» і «безсмертя». Це друге й останнє з досліджених нами утворень свідомості, що частково зберегло ознаки етноміфу. Новизною

цього етноміфу, вплетеного в саму тканину життя, є те, що він рефлексується суб'єктом, і те, що сакральне в ньому сьогодні стає аліментарно-еротичним. Цей факт також знаходить свій аналог в експериментальній констатації Т.М. Титаренко моделей символічного безсмертя у свідомості нашого сучасника: найпоширенішою виявилася біологічна модель, тобто можливість продовження себе в нащадках [там само].

Спостережувані в історичних текстах феномени ретардації й зупинки часу, що кількісно значно превалюють над часовою компресією, у певній мірі можуть пояснити слов'янську неквапливість у рішеннях і розвинену якість всетерплячості. У свідомості сучасника життя незмінно пов'язане з універсалією «час». І хоча ознак міфу в універсалії час не спостерігається, її семантика розвивається за рахунок категорій «народження», «ерос», «ідеальне».

Дихотомія середина-периферія стосується також речового світу (своє – чуже) і форм активності героя (жіноче – чоловіче). Збіг площин «своє = жіноче = вербально активне = ірраціональне» в точках сильної часової незворотності, очевидно, і визначає сучасні оцінки слов'янської душі як явища загадкового й непередбачуваного.

Подібно до інших, розглянутих у даній роботі, універсалії «річ» та «друг» сьогодні втратили свою колишню міфологічність. Річ переважно забезпечує зв'язок людини з біологічним існуванням, ідеалізується й символізує собою аліментарне (споживче) в людині. Друг, як і раніше, є функціональним об'єктом, в його образі також збережені елементи агресивності.

Аналіз семіозису жіночого й чоловічого показує такі новоутворення. У семантиці жіночого функції біологічна й генезисна сьогодні частково замінюється функцією соціально-діяльнісною. У семантиці чоловічого виразно виявляється біолого-еротична функція. Зберігаючи соціальну агресивність, чоловік нині стає частиною серединного (домашнього) простору, через що давня язичницька опозиція жіночого й чоловічого втрачає соціальне підґрунтя.

Модифікації кодів світоглядної свідомості у рослинно-землеробському, скотарському, ремісничо-формозмінному (речовому) їхніх варіантах є актуальними переважно для характеристик історичної, а не сучасної свідомості українців. До трансформованих у часі належить категорія граничних підстав «життя», мислима у соціально-діяльнісному шарі свідомості, еротичному свідомісному коді на ремісничо-формозмінному рівні модифікації.

Зокрема, виявлено розходження в характері та ступені включеності окремих міфологічних моментів у ціле сучасних ідилічних уявлень (поняття-універсалії «психологічного центру»). Прикладом такої трансформації є десакралізованість семантики універсалії «любов», «сім'я» та «дитя» у сучасній свідомості. Стосовно понять, «любов» та «дім» активно формується новітній міф, засадничі мотиви якого полягають у континуумі індивідуалістичних цінностей – соціальних переваг, престижу володіння, особистого комфорту.

Неоміфологемами виявилися життя та безсмертя в ідеальному шарі КГП (нарративний підвид), в аліментарно-еротичному свідомісному коді на ремісничо-формозмінному (речовому) рівні модифікації. Оскільки будь-який міф є вказанням на шлях до безсмертя, то максимально спрощено формула сучасного слов'янського неоміфу може звучати так. Шлях до спасіння втілено в оповіді про певну ідеальну річ, яка є чужою (неетнічною) за походженням, яка є неприродною, майстерно виготовленою (спродукованою) з метою споживання (використання), що принесе життєдайне задоволення.

Таким чином, аналіз окремих змістових репрезентацій етнічної свідомості українців демонструє, що рух вербального етнічного семіозису розвивається в бік нової міфології – міфології престижності. Новизною останнього є те, що міф рефлексується суб'єктом, і те, що сакральне в ньому сьогодні стає аліментарно-еротичним.

1.2.Психосемантичні репрезентації етногенетичного кола понять

1.2.1. Етностереотипи ідилічного топосу та етосу українців: дім, сім'я, дитина

Відоме етнологічне положення про те, що людини поза етнічними, національними проявами не буває [8], ставить перед дослідниками проблему предмета етнічної свідомості. Огляд різноманітних трактувань даного поняття дозволив А.М. Березіну сформулювати визначення етнічної свідомості, яке ми поділяємо як робоче визначення: відносно стійка система усвідомлених уявлень та оцінок реально існуючих етнодиференціюючих та етноконсолідуючих компонентів життєдіяльності етносу, внаслідок опанування якою людина усвідомлює себе представником етнічної спільноти [5, с. 65].

Етнічні стереотипи визначають як своєрідні архетипні утворення, змістом яких є: сформовані форми етнічного поведінки; розумові штампи, шаблони й зразки; знання, що поєднують у собі елементи описів та оцінок; стандартизовані, емоційно забарвлені образи, відшліфовані багатовіковим досвідом народу. Вони являють собою суть механізму традицій, з них вибудовується культура етносу, як традиційна, так і сучасна [51]. Етнічні стереотипи формуються як на рівні буденної свідомості, так і на рівні абстрактного мислення й вважаються об'єднанням емоційних, раціональних і вольових елементів. Етнічні стереотипи називають кодом етнічної культури [10].

Л.М. Гумільов розглядає етнічний стереотип як феномен, що належить до біогеографічних, а не історико-соціальних явищ, як один зі способів адаптації людини до ландшафту. Етнос, на думку автора, визначається не мовою, не расою, не релігією або культурою, а тільки стереотипом поведінки, що є вищою формою активної адаптації людини до ландшафту. Зміст етнокультурного стереотипу, за Л.М. Гумільовим, зводиться до культурної норми в самому широкому розумінні цього слова, норми, що поєднує стилеві особливості життя, одягу, житла, спілкування і т. п. Стереотип як норма має властивість узагальнювати ті особливості етносу, які на рівні етнічної свідомості сприймаються як цілісне "ми".

Сьогодні, говорячи про поведінкові стереотипи, відзначають їхню вторинність, похідність від ментальних особливостей етносу. Така диспозиція пояснюється тим, що психічна активність людини проявляє себе за законами функціонування конкретної етнокультурної моделі: відображення реальності у вигляді чуттєвих і розумових образів випереджає практичні дії людини, надаючи їм цілеспрямованого характеру, забезпечуючи практичну діяльність у стійких, традиційно стереотипізованих формах задоволення життєвих потреб [5].

Характерні для буденної свідомості автостереотипи являють собою схематизовані, спрощені уявлення, приписувані всім членам спільноти (без достатнього усвідомлення можливих розходжень між ними) схожі характеристики. Вони формуються в зіставленні з уявленнями про інші народи (гетеростереотипи). Автостереотипи й гетеростереотипи виробляються на ґрунті етнічної ідентифікації завдяки соціально-психологічним механізмам контагіозності (зараження й заражуваність як емоційно-психологічне імпульсивне індукування певних ціннісно-орієнтованих станів), наслідуванню, навіюванню, каузальній атрибуції й істотно залежать від соціальної, політичної обстановки в суспільстві та якоюсь мірою від історичних традицій [40;42].

Етнічні аутостереотипи будь-якого народу передаються засобами позитивних самохарактеристик. Так, за даними «Словника асоціативних означень іменників в українській мові» В.П. Бутенко переважна більшість асоціатів до лексеми-стимулу «народ» мають позитивну семантику: дружний, великий, величний, сміливий, добрий, працьовитий, рідний, щасливий, мужній, чесний, вільний, розумний, сумний, добродушний, знедолений [12].

У той же час, було б неправильним трактувати етностереотип як детермінанту, що тотально визначає зміст етнічної свідомості. Так, на думку В. Лісового, регулятивні структури, наприклад архетип і стереотип, створені найдавнішими міфами, що закодували в собі особливості світосприймання й світорозуміння, діють таким чином, що визначають лише русло наступного руху: у межах цього напрямку можлива поява різних розгалужень – утворення різних світоглядів, ідеологій і т.п.[31, с.52]. Можливо, тому, за даними досліджень Л.М. Дробіжевої, автостереотипи викликають більші утруднення з відповідями в експерименті: досліджувані найчастіше обмежуються малим набором характеристик, що відбиває домінування загальних, а не особливих (національних, соціально значущих) характеристик у представників однієї нації [19].

Звідси можна виводити експериментальну доказовість реальності, яка передбачається в роботах багатьох філософів, – реальність того, що в етнічній культурі знаходить своє відображення просторово-часова модель світу даного народу. Так, Г.Д. Гачев специфіку російського національного образу світу визначає графемою витягнутого в горизонтальній площині еліпса, болгарського – у вигляді заокругленого простору, киргизького – у формі відкритого простору, що переривається локальним простором приміщення [17].

У мові кожного етносу існують поняття, що передають значення етнічної ідилії. Конотації й смисли таких понять виростають з народної культури, формуються віками, закріплюються у фольклорі, відтворюються і переосмислюються у мистецтві, тобто такі поняття є семантично перевантажені. Кожна «ідилічна» лексема є певного роду символом, деякі з них, маючи багатовікову етимологічну традицію, виступають ідилічними культурними концептами. Подібні концепти у працях багатьох дослідників розглядаються як такі, що гостро ставлять проблему багаторівневості смислів, серед яких лексико-семантичний, значеннєвий рівень доповнюється культурологічним, семіотичним і, зрештою, психосемантичним [9;10; 16].

М.М.Бахтін, аналізуючи форми часу і хронотопу в романі, розрізняє такі типи ідилії: любовна (пасторальна), землеробно-трудова, ремісничо-трудова, сімейна. Крім цих чистих типів поширені й змішані типи, де домінує той чи інший момент (любовний, трудовий або сімейний). Звертає на себе увагу, перш за все, органічна прикріпленість, «прирощеність життя і її подій до місця – до рідної країни з усіма її куточками, до рідних гір, рідному долу, рідних полів, ріки й лісу, до рідного будинку. Ідилічне життя і її події невіддільні від цього конкретного просторового куточка, де жили батьки й діди, будуть жити діти й онуки. Просторовий світ цей обмежений і самодостатній, не зв'язаний істотно з іншими місцями, з іншим світом. Але локалізований у цьому обмеженому просторовому світі ряд життя поколінь може бути необмежено тривалим. Єдність життя поколінь (взагалі життя людей) в ідилії у більшості випадків істотно визначається єдністю місця, віковою прикріпленістю життя поколінь до одного місця, від якого це життя у всіх його подіях невіддільне», – пише автор [3, с.45]

Чи зберіг хронотоп сучасного українця ознаки ідилії? Якщо так, то які елементи єднають його з прадавнім мономіфом, а які є утворенням новітніх часів? У даному підрозділі маємо за мету окреслити психосемантичні ознаки типових концептів українського ідилічного хронотопу, для чого за даними семантико-семіотичного аналізу матеріалів асоціативного експерименту виявити структуру найбільш ідилізованих уявлень сучасних українців.

Асоціативний експеримент, в якому взяло участь 194 київських студенти (116 дівчат і 78 хлопців віком від 18 до 24 років), був проведений відповідно до стандартної для подібних досліджень інструкції. Середня довжина асоціативного ряду склала сім слів. Загальна кількість отриманих таким чином асоціацій сягає 24 тис. одиниць. У зв'язку з подальшою необхідністю семантичного та семіотичного аналізу при впорядкуванні матеріалу з кожного бланка відбиралися перші п'ять й останні три асоціації.

впорядковувалися за критерієм частотності. В даній роботі в якості ілюстрацій наводяться окремі фрагменти асоціативних рядів.

Розглянемо семантику понять-універсалій: дім (топос), сім'я, дитина та любов (етос) як одних з найбільш іділізованих уявлень сучасників. Дослідження здійснювалося на даних вибіркового семантико-семіотичного аналізу матеріалів асоціативного експерименту методом виявлення семантичних гнізд.

Семантичним центром першої, найбільш частотної, лексичної групи асоціатів до стимулу «дім» є категорія «комфорт-захист», що поєднує в собі функції захисту, рекреації й терапії мешканців будинку. Саме її будемо вважати далі неподільною семіотичною одиницею – семою.

Дім: «комфорт і захист» – затишок (19); спокій (16); затишний (15); тепло (13); вогнище (9); теплий (8); гарний (11); комфортний (7); відпочинок (7); захист (7); безпека (2); великий (2); добро (2); надійність (2); мир (2); щастя (2); світло; широсердність; дах; улюблений; люблю; місце спокою й відпочинку; відпочинок; відчуття підтримки; розуміння; пристановище; притулок; світлий; упевненість; добре сховище; чистота.

Друга лексична група об'єднана знаковістю категорій споріднення. Дана сема надалі буде мати назву «генетичне».

Дім: «генетичне» – сім'я (29); батьки (18); мама (5); рідні (2); рідний (2) рід; рідні стіни; родичі; батьківський; де живе сім'я; тато; діти; сімейне вогнище; квартира для сім'ї; дружина; діти; дитинство.

Тематично об'єднані знаки речового світу сучасника репрезентуються семою «речове».

Дім: «речове» - сад (9); камін (7); батарея; водостік; дрова; димар; цегла; килим; колиска; кімната; кіт; дах; глечик; ковдра; ковдра; вікна; піч; рушник; стеля; малюнок дитини; травичка і йде дим; садок; свічка; сходи; квіти; чай; шафа.

У семантиці наступного гнізда очевидні ознаки постмодерної споживчої поведінки, засновані на мотивах престижу й демонстративності як одних з різновидів семи «міфологічне».

Дім: «міфологічне» – міцність (8); багатство; велич; гордість; бажаність; наш; новий; обов'язковість; порода; престиж; власний; будувати; супер; фундамент життя.

Останнє семантичне гніздо поєднує в собі високочастотні, але нейтральні, низькосеміотичні вербальні реакції, що представляють собою прості констатації видової розмаїтості поняття.

Дім – будинок (12); квартира (7); вілла; дача; будинок; житло; заміський; цегельний; малий; місце роботи; багатопверховий; хмарочос; навчання й відпочинку; стоїть окремо в селі; торговий дім; халабуда; школа.

Нарешті, найрідкісніші рудименти давнього розуміння будинку як храму виявилися лише у двох асоціатах – «святиня» й «оберіг».

Отже, універсалія «дім» втілюється в семах «комфорт і захист», «генетичне», «речове» і «міфологічне». Отриманий семіотичний ряд дозволяє описати семантику сучасного розуміння «дому» в таких поняттях. Будинок для нашого сучасника, як і раніше, залишається місцем родовим, рідним, пов'язаним з життям і комфортом (ерос). При цьому практично повністю втрачений ритуально-дублюючий онтологічний шар семантики поняття: дім більше не храм. Сильно редуковано біологічний, аліментарний (пов'язаний із годівлею-поїданням) світоглядний код. Будинок у сучасній свідомості густо населений речами, він і сам – річ, елемент соціального маркування особистості, соціальний символ, дескриптор сучасного еросу й, у цьому сенсі - ознака міфу нашого часу, що формується.

Існують підстави вважати, що сучасний іділічний хронотоп набуває нового семіотичного наповнення. Так, досліджуючи архетип дому в російській та українській поезії ХХ ст., С.М. Руссова зауважує фіксоване поезією розмивання історично сформованого сакрального центру у свідомості сучасників: «Імовірно, та відсутність

упевненості в стабільності життя, у житлі, у собі, у майбутньому, той внутрішній кочовий стан духу при видимо осідлому способі життя відрізняє російську й близьку їй українську ментальність – і народжує деестетизацію побуту як відбиття історичної, соціальної, економічної та психологічної ситуації» [49, с. 219].

Другою універсалією, що окреслює межі серединного світу східного слов'янства, виступає сім'я. Вільне асоціювання стимулу «сім'я» показало наявність наступних семантичних гнізд.

Сім'я: «субстантивно-метафоричне» – любов (8); взаєморозуміння (4); щастя (4); допомога (3); єдність (2); довіра (3); сила (2); союз (2); опора (2); осередок суспільства (2); 7я; шлюб; братерство; бюджет; взаємини; життя разом; друг; дружба; єдність; об'єднання; відповідальність; пара; розуміння; радість; рідний куточок землі; серце; сполука; я.

Досить репрезентативна тут і група лексем, що перебувають у парафрастичному зв'язку зі словом-стимулом. Такі реакції являють собою іменники, утворені від інших частин мови – субстантиви – що видає їхня вторинність стосовно конкретних атрибутів об'єкта. Міра такої вторинності означування може пролягати від простого порівняння до метафори (як ознаки історичного міфу) і охоплювати всі форми тропізму. Для нашого дослідження ці елементи цінні як індикатори або історичного міфу, або новітнього міфу, що тільки формується.

Наступна сема «атрибутивне» тут і далі буде означати констатацію основних ознак, характеристик, іманентних рис об'єкта, не відбитих в інших семах. Українська мова фіксує атрибуцію переважно в прикметниках або віддієслівних іменниках.

Сім'я: «атрибутивне» – велика (3); повага (2); єдина (4); дружня (4); єдність; улюблена; маленька; нерозлучна; згуртованість; щаслива; щира; чужа.

Сім'я: «комфорт; захист» – тепло (7); затишок (6); спокій (4); захист (2); чекають один одного; вогнище; сімейне вогнище; домашній вогник; турбота; комфорт; міцність; печення; маленька країна любові; маяк; мир; мені добре з ними; нам добре разом; простиш усе; тил; я люблю їх і Мурку.

Сім'я «мікросоціум» – діти (16); мама (10); батько (10); сім'я (8); рідня (6); батьки (5); чоловік (5); сестра (4); ми (3); дружина (3); брат (5); родичі (3); люди-родичі; батько-мати-дитина; улюблений чоловік; всі; я й чоловік; рідні; племінниця; двоє; багато; бабуса; моя; своя.

Сім'я «інструментальне» – виховання дітей у любові; для неї варто жити; дружня компанія; що завжди прийде на порятунок; співжиття чоловіка й жінки; хочеш завжди вертатися до них.

Сім'я: «травмуюче» – обов'язки (3); була; я її мала; клан; чоловік-алкоголік; нещаслива; розлучення; свій хрест; сварка; важкий тягар; важко; ланцюг.

Сім'я: «речове» – будинок (20); житло; квартира; кіт; кухня.

Сім'я: «рекреативне» – відпочинок; прогулянка; свято.

Сім'я мислиться сьогодні переважно в поняттях «субстантивно-метафоричного», «атрибутивного», «комфортного-захисного» і «мікросоціального», значно рідше – у термінах «інструментального», «травмуючого», «речового» і «рекреативного». Збережено семантичну близькість «сім'ї» та «дому», «сім'ї» та «генетичного». У цілому, універсалія насичена конкретикою, метафорика поняття центрована на суб'єкті і, в силу цього, неміфологічна. Видимий «егоцентризм» трактування сім'ї показують як «терапіюючі» семи «рекреативне», «комфортно-захисне» та «мікросоціальне», так і сема «травмуюче». Життя сім'ї мислиться в соціально-діяльнісному онтологічному полі особистості за рахунок реалізації еротичного світоглядного коду свідомості.

Наводимо асоціативні ряди до слова-стимулу «дитина» досліджуваних-українців.

Атрибутивні характеристики поняття «дитина»: маленька (10), улюблена (4), беззахисна (2), дитсадок (2), маля (2), мила (2), ласкава (2), смішна (2), безневинна (2), тепла (2), весела, ока, дорожче всього у світі, гарна, лагідна, крихітка, кругла, малеча, наївна, безпосередній, відкрита, відмінниця, пахне, прекрасна, пухнаста, талановита, те,

що любимо найбільше, розумник, гарненька, гарна, тендітна, кольорова, чиста. Лексеми даної групи частково належать перцептивному світу людського досвіду (маленька, кругла), частково - семантичному (гарна, тендітна).

«Речове» у понятті «дитина»: памперс (4), пелюшки (2), у шортиках, будинок, іграшки, коляска, молоко, підгузки, солодка вата, соска, слюнявчик, цирк, кульки. Семантика понять, представлених даною лексичною групою, повністю розміщується в перцептивному шарі суб'єктивного досвіду людини.

Субстантивно-метафоричні характеристики поняття "дитина": радість (16), щастя (4), посмішка (4), ніжність (4), любов (5), сміх (6), сонце (3), світло, (3) надія, (2) доброта (3), безтурботність (2), беззахисність, несвідомість, майбутнє країни й людства, майбутнє, дитинство, добро, золото, краса, пещення, плід любові, світло, казка, сенс життя, сонце, щастя, скарб, тепло, теплі почуття, часточка душі, частина мене. Тут представлені переважно поняття семантичного шару свідомості.

Генетичні характеристики поняття "дитина": продовження роду (3), спадкоємець (3), рідна (2), вагітність, життя, кровинка, нове життя, народилася, батьки, народження.

Статусні характеристики поняття "дитина": син (4), родина (3), одруження, немовля, дівчинка, дитя, доня, хлопчик, хрещеник, племінник, людина.

"Інструментальне" у понятті "дитина": турбота (6), виховувати (2), безпека, піклуватися, захистити, пестити, має потребу в увазі, відданість, приклад, учити, хоче їсти.

"Травмуюче" у понятті "дитина": проблеми (2), розпещена, безсоння, безсонні ночі, дурна, каверзна, клопіт, криклива, відповідальність, плач, плаче, сльози, тупенька.

Семантика чотирьох останніх груп належить до шару амодальних структур суб'єктивного досвіду. Таким чином, з більш ніж 300 слів-асоціатів 114 семантично представляють давні, етнічні, шари свідомості.

Факторний аналіз семантизації поняття "дитина" показав таку структуру поняття.

Перший, біполярний, фактор (частка поясненої дисперсії 47.3%) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: хороший (0.907), рідний (0.868), добрий (0.829), приємний (0.828), енергійний (0.746), близький (0.719), міцний (0.716), природної (0.742), самобутній (0.714), зрозумілий (0.707), молодий (0.699), веселий (0.677), відкритий (0.675), єдиний (0.655), правильний (0.648), щасливий (0.608). На противагу цьому: розумний (-0.861), чесний (-0.786), гордий (-0.782), досвідчений (-0.744), шляхетний (-0.734), сміливий (-0.731), великий (-0.702), мужній (-0.664), могутній (-0.641), вільний (-0.559). Семантика фактора описується категоріями Любов - критичність.

Другий, біполярний, фактор, що пояснює 9.3 % дисперсії, склали конструкти: вільний (0.647), щасливий (0.540) і протилежний до них мужній (-0.571), що відображає такі якості, як Свобода - страх.

Третій, біполярний, фактор (7.7 % дисперсії) утвориться семантикою шкал: український (-0.603), молодий (0.557), у яких відбилася якість Етнічна незрілість.

Як бачимо, у психосемантичних оцінках поняття "дитина" також виявляється амбівалентність: наближення до себе (любов, свобода, етнічність) – віддалення від себе (критичність, страх, незрілість). Природна оцінка дитини з позиції любові й замилювання має цілком біологічне пояснення: соціальний інстинкт захисту потомства є продовженням інстинкту самозахисту. Критичність до дитини є складовою української етнічної педагогіки: сильна українська мати тримає у своїх руках владні сімейні важелі заохочення й покарання. Семантика другого фактора відбиває інфантильність дитячої свідомості. Та ж незрілість виступає пояснювальним аспектом і третього фактора.

Зіставлення даних, отриманих на різновіковій вибірці, показало таку картину. Дитя для українських досліджуваних юнацького віку – істота рідна, тендітна, при цьому позбавлена ознак роду, спадковості, через що визнана нееоетнічною. У досліджуваних середнього віку семантика дитинства більш диференційована: етнічність визнається ще не

сформованою; любов до дитини супроводжується вимогливістю; визнання дитини вільною доповнюється тривожністю щодо неї.

Психосемантичне поле дитинства в сучасному українському образі світу репрезентироване переважно (близько 70% асоціатів) перцептивними й соціальними категоріями "атрибутивне", "субстантивно-метафоричне", "речове". Етнічний же образ дитинства (близько 30% асоціатів) представлений філогенетично найбільш давніми категоріями "генетичне", "статусне", "травмуюче" і "інструментальне", що підтверджує висунуту нами гіпотезу про формування даного образу в семантичному й амодальному шарах суб'єктивного досвіду етносу.

Крім того, "дитина" асоціюється з логікою граничних підстав біологічного народження, аліментарності (годівлі) і мислиться в еротичному коді свідомості. Українці в цілому небайдужі до етнічності дитини, а з віком досліджуваних зростає їхня вимогливість до цієї якості. При цьому онтологія дитинства сильно ідеалізована.

Традиція української народної педагогіки, за якою дитина оцінюється з позиції любові-критичності (давня язичницька опозиція "мати-батько"), не знаходить відгуку у свідомості сучасних українців. У той же час семантична диференціація оцінок показала фактори сили, жіночності, етнічності й здорової позитивності, що являє собою збірний портрет української жінки-матері. Простежується стійка біполярність диференціальних оцінок поняття "дитя": любов тут сусідить із критичністю, свобода - зі страхом.

Як було показано, в ідилічному просторово-часовому контексті на перший план висувається глибока гуманність самої ідилічної людини й «людяність її стосунків з іншими, цілісність ідилічного життя, його органічний зв'язок із природою, особливо виділяється немеханізований ідилічний труд й, нарешті, ідилічні речі, невід'ємні від власної праці, нерозривно пов'язані із цією працею й ідилічним побутом» [3, с. 49].

Констатовано розходження в характері та ступені включення окремих міфологічних моментів у ціле сучасної ідилії тобто, за М.М. Бахтіним, ступені переваги чисто реальних або метафоричних ознак (останні, нагадаємо, в нашому дослідженні маркувалися субстантивно-метафоричними асоціатами). Так, семантика універсалій «дім» та «любов» в сучасній свідомості десакралізована. Щодо цих понять активно формується новітній міф, засадничі мотиви якого полягають у континуумі індивідуалістичних цінностей – соціальних переваг, престижу володіння, особистого комфорту.

Вважаючи такі трансформації свідомості сучасників свого роду філософською сублімацією, М.М. Бахтін зазначає, що вигляд цих елементів давнього ідилічного комплексу різко міняється. Любов стає стихійною, таємничою, часто фатальною для люблячих і розробляється у внутрішньому аспекті.

Другим є розходження в ступені «суб'єктивно-ліричного моменту» історичного та сучасного етосу. Це стосується психосемантики універсалій «сім'я» та «дитя», які побутують в онтологічному полі особистості сучасника за рахунок реалізації еротичного світоглядного коду свідомості як дещо комфортно-захисне.

Тому, говорячи про індивідуалізацію свідомості, важко не погодитися з М.М. Бахтіним у тому, що ця переробка відбувається у двох напрямках. З одного боку, основні елементи древнього комплексу – природа, любов, родина й дітородіння, смерть – відокремлюються й сублімуються у високому філософському плані як якісь вічні, великі й мудрі сили світового життя [там само]. З іншого, ці елементи даються індивідуальній свідомості як лікуючі, такі, що очищають і заспокоюють її сили, тобто забезпечують комфорт та захист егоцентрованої свідомості сучасника.

1.2.2. Семантика концепту «українське» в етнічній свідомості українців

Метою даного фрагменту роботи стало визначення психологічної природи й змісту концепту «українське» та дослідження його психосемантичної структури.

Сьогодні виокремились такі два основних підходи до тлумачення терміну концепт: це його традиційне розуміння як загального поняття і нове осмислення концепту як комплексу культурно детермінованих уявлень про предмет. А. Вежицька розглядає концепт як об'єкт зі світу ідеального, що має ім'я й відбиває певні культурно обумовлені уявлення людини про світ дійсності. Концепти, ці культурно обумовлені ментальні поняття, мають пряме відношення "(...) до цінностей, ідеалів й установок людей, (...) до того, що вони думають про світ і про своє життя в цьому світі" [16, с. 264].

У "Словнику російської культури" Ю.С. Степанова знаходимо таке визначення концепту: "Згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, і те, за допомогою чого звичайна людина - сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї" [52, с. 40]. Концепт також визначається в термінах когнітивної структури, що стоїть за мовним значенням і відбиває певні культурно обумовлені уявлення людини про світ [38, с. 4].

У зв'язку із зазначеним вважаємо, що пошук специфічних категорій, які відбивають особливості свідомості різних етносів, варто розпочинати, перш за все, з етнонімів. Що може виступити адекватним критерієм обрання такого культурно «навантаженого» концепта як етнонім? На думку І.О. Голубовської, об'єктивізації вибірки слів-концептів можуть сприяти такі шість основних принципів: 1) принцип словникової (культурної) розробленості; 2) принцип частотності вживання; 3) принцип високої словотворчої розробленості; 4) принцип високої продуктивності у фразеологічних одиницях мови; 5) принцип обов'язковості аксіологічної маркованості; 6) їх "ключовий" характер для духовності даного етносу [18, с.111].

Ми розцінюємо етноніми як ключові слова у мовній картині світу кожного етносу. «Ключові слова належать до тієї унікальної для кожної культури лексики, через яку етнос самоідентифікується як певним чином почуваючий, мислячий, сприймаючий і оцінюючий колектив носіїв певної національної мови», - зауважує І.О. Голубовська [18, с.111]. Зрозуміло, що їх природа сублогічна і вони виступають своєрідним конденсатом колективного несвідомого.

Психосемантичні дослідження етнічного у колективній свідомості здебільшого зосереджуються на вивченні природи етнічних стереотипів [42; 40] та соціальних уявлень. У більшості робіт ідеться про стереотипні уявлення про характерологічні риси свого або інших народів.

У працях О.М. Васильченко [13-14] констатовано, що етносоціальні уявлення української молоді про психологічні особливості представників свого етносу характеризуються високим рівнем однорідності за когнітивними, емоційними і поведінковими компонентами. Виявлено фактори, що описують бачення респондентами образу типового українця (відкритість позитивним почуттям, людяність, психологічний захист, соціальна сила) і типової українки (ті ж фактори із включенням додаткового - жіночність). При цьому соціальні очікування молоді, виявлені в семантизації образу "Типовий українець очима представників інших національностей", відзначені комплексом неповноцінності, а сам образ атрибутується в характеристиках "злостивість, мізантропія, соціальна безпорадність, егоцентризм, хаотичність" [14, с.31]. Загалом молодіжні уявлення про типових українців зводяться до сполучення пасивно-захисних реакцій з незалежно-домінантним типом спілкування [13, с.32].

У дослідженні в цілому взяло участь 112 респондентів – представників українського та російського етносів (русофонів) жіночої та чоловічої статі, у віці 18-38 років. Першим із застосованих методів був етнічний семантичний диференціал. На другому етапі був проведений факторний аналіз результатів семантизації фразеологізмів, заснований на методиці В.Ф. Петренка, згідно з якою величина факторного навантаження свідчить про те, наскільки певний смисл притаманний конкретному фразеологізму [39]. При цьому смисл фактора інтерпретувався, виходячи з того, які фразеологізми мають за

даним фактором значимі навантаження, тобто смисл фактора є смисловим інваріантом фразеологізмів, що у нього входять.

Для шкалування було запропоновано 75 загальновідомих, питомих українських фразеологізмів номінативного і дієслівного характеру та інструкцію респондентам оцінити відповідність того чи іншого фразеологізму (як метафоричної форми опису) за семибальною шкалою (3, 2, 1, 0, -1, -2, -3) певним соціальним типажам, а саме: Я, Ідеальна жінка для мене, Ідеал жінки в українському суспільстві, Типова українка, Жінка з невдалим особистим життям, Ідеальна дружина (жінка), Ідеальний дружина (чоловік) для мене, Ідеал чоловіка (мужчини) в українському суспільстві, Типовий українець.

Третім використаним у дослідженні став метод вільної класифікації стимулів. Респондентам було запропоновано згрупувати 12 слів українською або російською мовами: український (украинский), чужий (чужой), всезагальний (всеобщий), теплий (теплый), рідний (родной), російський (русскоязычный), дружній (дружественный), національний (национальный), батьківщина (отечество), владний (властный), холодний (холодный), лагідний (ласковый). Принцип групування не зазначався, проте в самому доборі слів було закладено універсальну дихотомію «свій-чужий».

За даними семантичної диференціації, концепт «українське» проявив позитивну факторотвірну силу у семантиці понять: дім, мова, жінка, чоловік, мати, батько, народ, пісня. Як параметр інших факторів даний концепт входить до семантичного простору таких понять: Україна, хліб, любов, релігія, я. В окремих випадках поняття концептуалізувалося в контексті «українськості» не в повній мірі, що дозволило номінувати отримані фактори в термінах ювенільної (незрілої) етнічності. Такими поняттями у нашому переліку виявились «ми» та «дитина». Нульову «українськість» проявили поняття: життя, душа, сім'я та друг, а від'ємну, негативну – свобода, держава й земля.

Результати факторного аналізу семантики названих понять досліджуваними студентського віку та респондентами у віці 30-38 років дали можливість порівняти аналізовані універсалії з точки зору збереженості в них етнічної складової. Вікові відмінності в психосемантиці понять-універсалій полягають у помітно вищій категоричності юнацької вікової групи щодо атрибуції українського в цих поняттях. Відкидання етнічності одних універсалій чергується у молоді з характеристиками етнічної самоповаги, самозацікавленості та самоприйняття інших універсалій. Респонденти старшої групи до оцінок такого роду підходять більш зважено: категорія «українське» згадується в контексті безсумнівно етнічних понять (жінка, мова, земля, хліб, пісня). У той же час тут значно частіше проявляється емоційно позитивне ставлення, що дозволяє трактувати оцінені так поняття як такі, що наближені до полюсу «свій».

За результатами реконструкції суб'єктивних семантичних просторів респондентів відмітимо найбільш цікаві трактування цих універсалій. Так, категорія «ми» молодшими досліджуваними сприймається з позиції безумовно позитивної оцінки себе як благородних, щасливих, самозацікавлених, сміливих і мужніх людей, що позитивно оцінюються іншими, але не пов'язані з власним етнічним. Власне «я» більшістю молодих українців сприймається як позитивне динамічне утворення з притаманними йому характеристиками сили, привабливості та незалежності. Юнацьке Я, етнічно більш індіферентне, постає простою та зрозумілою категорією. Менша частина вибірки повністю заперечує зв'язок власного «Я» з етнічним. Старша група акцентує переважно характерологічні та когнітивні особливості «я» та «ми». При цьому зазначається наявність незрілої, такої, що переживає етап становлення, українськості колективного «ми».

Мета наступного дослідницького етапу полягала у визначенні співвідношення «я-образу» та стереотипів українськості у суспільній свідомості. Після початкової факторної обробки було виділено 16 категорій для обраних фразеологізмів:

1. Підлість (в душу плювати, тримати камінь за пазухою, свиню підкладати, яму копати іншому)

2. Облудність (туману напускати, обкрутити навколо пальця, маску надівати, замилювати очі, забивати баки, валити із хворої голови на здорову, воду мутити)
3. Спритність (бистрий на ногу, бистрий на розум, утирати носа, грати з вогнем, з вареної крашанки курча висидить, за словом до кишені не лізти, затикати за пояс, зубами виривати, не в тім'я битий, не лишатися в боргу)
4. Працелюбність (рук не покладати, крутитися як білка в колесі, не бачити вільної хвилини)
5. Лінивість (сидіти на шиї, не братися ні за холодну воду, байдики бити)
6. Завбачливість (бачити далі свого носа, дивитися вперед, копійки рахувати, тримати ніс за вітром)
7. Мрійництво, недосвідченість (бачити в рожевому світлі, будувати надхмарні замки, думкою багатіти, чекати з моря погоди, за деревами лісу не бачити, не бачити смаленого вовка, воду варити, ходити манівцями)
8. Чесність (слово з ділом не розходиться, слово тримати, робити благородні жести, аристократ духу)
9. Співчутливість (близько до серця брати, хоч до рани прикладай, боліти душею за когось)
10. Сумнівна активність (бити себе в груди, викидати колінця, стріляти з гармат по горобцях, ганяти за двома зайцями)
11. Пристосовництво (бути як усі, і нашим, і вашим, не висовуватися)
12. Пасивність (із клоччя батіг, ні риба ні м'ясо, закритися плечима й очима, сісти в калюжу)
13. Гедонізм (вершки знімати, як сир у маслі)
14. Витримка (знати своє місце, себе побороти, тримати себе в руках)
15. Дурість (абсолютний нуль, дурний як пень, дурня клеїти, хоч кіл на голові теши)
16. Негативна активність (в душу лізти, з жиру біситися, зверхньо дивитися, крутити хвостом)

Подальший аналіз дозволив отримати такі фактори: позитивна активність (17.4% поясненої дисперсії, конструкти «спритність», «працелюбність»); пасивність (14.8% дисперсії, конструкти «пристосовництво», «пасивність»); негативна оцінка (12.6%, конструкти «підлість», «облудність», «дурість», «лінь»); позитивна оцінка (8.2%, конструкти «завбачливість», «чесність», «хороше життя», «витримка», «співчуття»); негативна активність (6.6%, конструкти «мрійництво», «недосвідченість», «негативні дії»).

Соціальні ролі у свідомості респондентів виразно різняться. Простежимо це на конструкті «ідеальний чоловік/дружина». Ідеальний чоловік має бути винятково чесним, активним, метким, не мусить бути мрійником, лінивим чи недосвідченим. Також він має бути розумним, та нездатним на негативні дії, обов'язково непасивним, але не мусить співчувати. Тоді як конструкт "типовий українець" майже прямо протилежний «ідеальному чоловікові». Так само різняться пари «ідеальна жінка – типова жінка». Образ «я сама» в українських жінок значно ближчий до ідеалу суспільного і в дечому близький до їх власного ідеалу, проте від типової українки всі ці три конструкти дистанційовані.

Було виявлено високу подібність між ролями «я сама» та «ідеальна жінка для мене» та неподібність цих ролей із «типовою україркою». Так, бачимо, що ідеали (ідеальна жінка, чоловік, ідеал для мене, ідеал з точки зору суспільства) не можуть бути, наприклад, дурними, тоді як реальні образи (типові українці, я сама, жінка з невдалим особистим життям) дурніші за них, перші мають позитивні конотації, другі – негативні.

Наступна генералізація факторів з урахуванням позитивності чи негативності оцінки, дозволила в кінцевому рахунку отримати три біполярні фактори: позитивна активність – пасивність, оцінка (позитивна – негативна) та негативна активність –

пасивність. Отримані фактори кореспондують із факторами Ч. Осгуда «сила», «оцінка», «активність», що свідчить про коректність проведеного аналізу.

Останній етап дослідження був покликаний визначити семантику понять «український-російський» у свідомості респондентів. Невизначеність принципу групування при очевидності розпадання запропонованих слів-стимулів на групи з позитивною та негативною семантикою викликала спротив у деяких респондентів. Основною причиною нарікань та відмов виконувати дане завдання (4 респонденти-українці) було небажання розподіляти поняття «український» та «російський» за ознаками «свій-чужий» (хоча інструкція до цього не спонукала). Прикметно, що жодному з респондентів не спало на думку групувати поняття «український» з прикметниками, що належать до поняттєвої сфери «чужий» і позначені негативною семантикою.

Відповіді респондентів можна поділити на дві групи, залежно від того, яким чином у них розподілено поняття «український» - «російський».

До першої, нечисленної, групи належать респонденти, у відповідях яких не відбулося поляризації понять «український» та «російський». У групі респондентів-неукраїнців більшість віднесло поняття «український» і «російський» до однієї групи: «український, батьківщина, національний, рідний, російський» (респондентка-росіянка), «український, російський, національний, владний, всезагальний» (респондент-білорус). Проте, і в групі українців старшого покоління 23% респонденти приєднали слова «український» і «російський» до однієї групи («український, російський, дружній, національний, всезагальний»; «український, російський, батьківщина»; «український, російський»). У групі українців молодшого покоління лише один респондент об'єднав поняття «український і російський» в одну семантичну групу: «український, російський, національний, батьківщина».

Більшість становить група респондентів, яка показала поляризацію понять від простого їх протиставлення «український» - «російський» до розподілення їх в межах двох груп (60% респондентів - неукраїнців, 14% респондентів-українців старшого покоління, 12% респондентів-українців молодшого покоління). Проблемність виконання даного завдання свідчить про те, що існування в українському дискурсі російської та української мовних свідомостей не є безконфліктним. Відповіді свідчать про розділення понять «український» - «російський» на полюси «свій»-«чужий» у свідомості респондентів.

Загалом, найчастотніша асоціація у групі неукраїнців із словом «російський» є слово «рідний», а з «українським» - «лагідний». У групі респондентів-українців старшого покоління до поняття «російський» найчастотнішою виявилася асоціація «дружній», що, очевидно, пов'язано із наявністю ментальних стереотипів («дружба народів»), так і з позитивним ставленням представників старшого покоління до «російськості».

Поняття «український» представники старшого покоління переважно сполучали із поняттями «національний, батьківщина, рідний» і «лагідний». Найчастотнішою асоціацією до поняття «російський» у групі українців молодшого покоління було обрано поняття «чужий, владний», а також «всезагальний, дружній». Поняття «український» респонденти молодшого покоління українців найчастіше сполучали із поняттями «національний, батьківщина», а також «теплий, рідний, лагідний».

Таким чином, найближче семантичне оточення поняття «український» для всіх груп респондентів описується лексемами «теплий, лагідний», що свідчить загалом про його позитивну семантику. У групах респондентів-українців старшого і молодшого покоління асоціації до поняттям «український» доповнюються поняттям «батьківщина».

Асоціаціями до поняття «російський» з різною частотністю для різних груп респондентів входять поняття «дружній» (високий показник у групі неукраїнців і українців старшого покоління, але нижчий показник у групі українців молодшого покоління), «владний» (низький показник у групі неукраїнців і високий у групі українців). У коло асоціацій до поняття «російський» у групі неукраїнців потрапляють

поняття «рідний і батьківщина». Асоціативні ряди до поняття «російський» у групі українців очолюють протилежні за значенням поняття - «дружній» у підгрупі старшого покоління і «чужий» у підгрупі молодшого покоління.

Таким чином, концепт «українське» входить у семантичні поля більшості універсальних понять, що становлять зміст етнічної свідомості. Виявлено абсолютну перевагу позитивних самохарактеристик респондентів, представлену як у прямому етнімі «українці», так і в його найближчому семантичному оточенні. Вікові відмінності атрибуції українського у психосемантиці понять-універсалій полягають у помітно вищій категоричності суджень юнацької вікової групи та толерантності (сталості) суджень групи середнього віку, що свідчить про більш високий рівень етнічної свідомості останньої.

Образ «я сам» у свідомості респондентів значно ближчий до ідеалу суспільного або власного ідеалу суб'єкта, проте дистанційований від образу «типової українки» та «типового українця».

Вільна класифікація стимулів показала, що поняття «український-російський» по-різному розподіляються у свідомості респондентів, що належать до різних груп за віком та національністю. Для респондентів-неукраїнців поняття «український» - «російський» розподіляються на різні семантичні групи, проте обидві з переважно з позитивною семантикою. У підгрупі респондентів-українців відбувається поляризація понять «український» - «російський» за принципом розділу на категорії «свій» - «чужий».

1.2.3. Знакова специфіка територіально-поселенських ментальностей українців.

Відповідно до розглянутої вище психосеміотичної концепції, всі прояви й продукти культури (у т.ч. матеріальні) суть акти комунікації, оскільки вони містять значення й створюються для його передачі. При спільній діяльності індивіди відтворюють відображене особистою свідомістю світорозуміння й закріплюють його. За всіх часів цей компонент поняття етнокультури мав особливу цінність. Коли людина слідує законам культурної поведінки, це значить, що вона має знання того, як прийнято поводитися відповідно до норм даної культури. Крім того, за допомогою такої знакової поведінки вона передає далі й значення прийнятого громадського порядку, і свою згоду на участь у соціальному співробітництві. Порушення цієї знаковості у вітчизняній християнській традиції розцінюється як гріх.

Як зазначалося вище, зв'язок між етнознаком і його об'єктом найчастіше характеризується умовністю, а впорядкованість елементів етнознака далеко не завжди відтворює впорядкованість елементів реального світу. Показовим у цьому сенсі є обов'язковий фрагмент народного українського обряду сватання: у преамбулі цього дійства центральна фігура, дівчина, психологічно відсторонюється від основної мізансцени тим, що змушена ритуально розписувати піч (спрощений варіант – колупати її поверхню). Будинок і піч відіграють захисну психологічну роль, втілювану в ряді особливостей: розташування (вікнами на південь), наявність вогнища – печі й домашніх божеств, які в ній живуть. Домівка, піч, виконує також символічну функцію жертovníка, а голова родини – домашнього жреця. Тому засватана в даному ритуальному дійстві виражає свою близькість до майбутнього господаря дому.

В історичній думі «Буря на Чорному морі» описано низку знаків, порушення яких етнічна свідомість пов'язує з неминучим покаранням [11]. Негода розкидала козацькі чайки і загрожує потопити судна. Щоб втихомирити стихію, отаман вирішує віддати хвилям найбільшого грішника на кораблі. Добровольцем визвався писар Попович, котрий «на день тричі святе письмо читає», і покався в гріхах. Список гріхів середньовічного християнина такий: перед дальньою дорогою з батьком-матір'ю не простився; на старшого брата гнів тримав; з сусідом хлібом-сіллю не ділився; вулицями їздив, зачіпаючи конем перехожих; церквам не вклонявся; свята проводив у корчмі; лихословив. Козаки

пожаліли покаянного писаря і відкупилися від гніву природи мізинцем грішника [11, с. 60-63].

Українська етнічна культура нерідко фіксує приклади міфологічної ідеї покарання за порушення знаковості. Зокрема, мотив покарання синів за порушення устоїв – за самовільний вступ трьох братів до війська – розвивається в думі «Самарські брати» [50]. Порушено традицію, за якою молодший брат мусив залишитись при батьках. Не отримавши батьківського благословення (слова охоронного), брати воліють залишитися на полі битви вмирати від ран, а не шукати шляхів порятунку.

Важко переоцінити вагу і значення слова в історичній долі українця. Ритуальне слово в нашому фольклорі має кілька різновидів: слово охоронне, слово покаянне, слово облудне і т. і. Так, облудне слово символічно відсторонюється від мовця, набуває ознак автономної сили, часто знання таємної омани передається героєві від помічника. В українському сільському побуті до кінця XIX ст. зберігалася тенденція кликати маленьких дітей не на ім'я, а на прізвище, бо «сатана почує і підманить». Очевидно, спостерігаємо рудимент архетипної ситуації баби-яги й Івасика-Телесика.

Типовою етнознаковою системою в етнічній культурі українського народу є вишивка. Здавна мовою української вишивки були характерні знакові системи геометричного, рослинного й зооморфного орнаментів. Історія свідчить, що самим древнім був геометричний тип візерунка. Кожна лінія, кожний знак наповнювалися зрозумілим етнофорові смислом, були одним із засобів спілкування. Наприклад, найбільш характерною для східного слов'янства є символіка візантійського рослинного орнаменту. У рослинному орнаменті української вишивки використовують виноград як символ радості й краси, символ народження родини; калину як символ сонця, дубове листя – символ сили й мужності, а також барвінок, хміль і ін.

Так само в українській традиційній культурі здавна існували тотемістичні, анімістичні й магичні уявлення, пов'язані з навколишнім природним середовищем. З цими уявленнями семантично споріднені існуючі нині численні забобонні ритуали, обереги й табу – тобто, знакові системи, що покликані захищати традиційну свідомість від несприятливих зовнішніх впливів. Ці складові традиційної знаковості і сьогодні пронизують культурну реальність українців. Представники сучасної, переважно сільської, культури глибоко закорінені у ці пласти архетипіки, узгоджують власне мислення з первинними складовими колективного несвідомого. Віра в обереги, забобони, у відьомство і магію – такі ж складові психіки сільського мешканця, поряд із науково-раціоналістичними її компонентами.

Суть нашого підходу полягає в компаративному дослідженні стійких уявлень про світ людини (етос) у свідомості давніх і сучасних українців. Тому метою дослідження виступила необхідність теоретичного аналізу та експериментальної констатації руху семіозису від давньої (15-18 століття) до сучасної української етнічної свідомості. З цією метою було проведено: а) вибіркового текстового аналізу зразків історичних текстів (77 одиниць аналізу); б) анкетне опитування студентської молоді щодо їхньої довіри до значень народних забобонів (n=30). Гіпотеза дослідження полягала у передбаченні того, що українській етнознаковій системі специфічна нерівномірна збереженість знаків, що залежить від типу ментальності.разів.

Якою мірою архетипні конструкти входять до смислових полів етнічної свідомості сучасних українців? Для відповіді на це питання нами разом з магістранткою К.П. Проскуровою було проведено емпіричне дослідження етнічної свідомості київських студентів. Негомогенізована за параметрами статі та спеціальності, вибірка нараховувала 30 осіб 22-23 років; враховувалося походження студентів: міське (15 осіб) або сільське (15 осіб). Було розроблено анкету, яка містила в собі 20 тверджень, що репрезентують найбільш типові забобони. Критеріями вимірювання оцінного ставлення до текстів цих забобонів виступали твердження з трьома градаціями: «вірю завжди», «вірю, коли мені це вигідно» та «не вірю взагалі».

Відтворимо порівняльні дані опитування.

Таблиця 1.1.

Порівняльні характеристики рядів суб'єктивних самооцінок довіри респондентів до типових забобонів

Характеристики рядів	Повна довіра		Спорадична довіра		Повна недовіра	
	Місто	Село	Місто	Село	Місто	Село
Станд.відхил.	2.48	2.78	2.72	1.80	3.92	2.97
Коеф.кореляції	0.09		-0.14		0.26	
Коеф.коваріації	0.65		-0.65		2.95	

Коефіцієнти взаємної залежності рядів свідчать про слабкий зв'язок обчислюваних ознак і, відповідно, про відносну незалежність характеристик зазначених об'єктів двома групами досліджуваних.

Стандартне відхилення демонструє найбільшу щільність показників спорадичної довіри до забобонів у жителів села, найменшу – в висловленні недовіри до цих об'єктів жителями міста.

Максимальні рівні довіри до забобонних тверджень в обох вибірках представлені на рис.1.1.

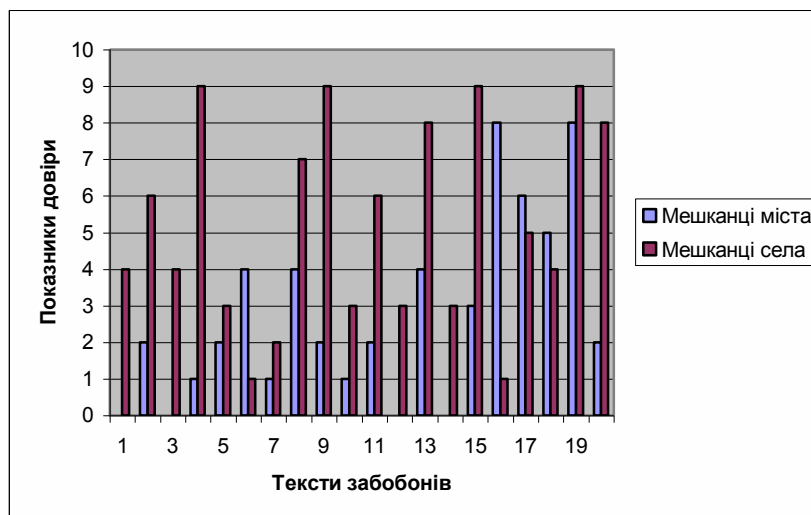

Рис.1.1. Діаграма розподілу показників повної довіри носіїв різних ментальностей до забобонних тверджень.

Так, солідарна міжгрупово тенденція оцінювання-переважання склалася щодо таких тверджень: «Вагітним жінкам не можна бачити негарних речей, бо дитина буде негарна»(17), «Вагітним не можна ні в чому відмовляти»(18), «Перед дорогою треба обов'язково присісти»(19).

Найменш релевантними для міської вибірки виявилися твердження: «Важливі справи можна розпочинати тільки в час молодого місяця»(1), «Якщо зранку першим зустріне́ться чоловік, день буде вдалим»(3), «Побачивши священика, треба скрутити дулю в кишені, бо десь поряд обов'язково знаходиться нечиста сила»(12), «Не можна ходити задки, бо захворіє хтось із близьких» (14).

Найбільшу значущість для групи представників сільської ментальності мають забобони «Якщо дорогу перейде жінка з повними відрами, день буде вдалим, а з порожніми – невдалим»(4), «Якщо змітати крихти зі столу рукою, то чоловік буде лисий»(9), «Не можна нічого позичати після заходу сонця»(15), «Увечері не можна сміятися, бо вдень будеш плакати»(19).

Як свідчить порівняльний аналіз, архетипні етнокультурні знаки, втілені у забобонах, притаманні свідомості як історичного, так і сучасного українця. Особливу етнічну збереженість виявили знаки, пов'язані з семантикою захисту, охорони життя й

передбачливості. Проте тісної пов'язаності репрезентації цих знаків у свідомості етнічних українців – міських і сільських жителів – не виявлено. Представники міської ментальності виявилися критичнішими до групи найбільш давніх архетипних знаків, похідних від семантики космогонії та потойбічних сил. Найстійкіші забобони, збережені в етнічній свідомості представників сільської ментальності, семантично пов'язані з такими категоріями буденної свідомості, як час і спосіб дії. Тим самим констатовано продуктивність ідеології культурного релятивізму, який передбачає як усталеність етнознакових систем, так і їхню здатність до модифікацій.

1.3. Психосемантична репрезентація соціогенетичного кола понять в етнічній свідомості українців

У часи суспільної нестабільності гостро постає питання про трансформованість або збереженість основних етнорелевантних понять і категорій етнічної свідомості. При цьому процес руйнування старих та виникнення нових стереотипів О.М. Лактіоновим трактується саме як ознака адаптації людини до трансформаційних процесів суспільства [26].

Перед нами постали питання: що відбувається зі структурами етнічної свідомості молодих людей в історичний період активного націотворення; у яких ментальних конструктах людини, що живе в умовах соціокультурного впливу глобалізаційних процесів, зберігаються ознаки етногенезу? Забезпечити об'єктивність суджень про природу етнонаціональної свідомості дозволяє лише емпіричне виявлення її когнітивних структур, що й склало **мету** даного етапу дослідження.

Для психосемантичної реконструкції були виділені деякі поняття соціогенетичного походження як елементи сучасного неоміфу. Далі представлено результати реконструкції лише таких понять: «народ», «нація», «друг», «свобода», «душа», «любов». Вважаємо, що дані семантичні одиниці, в силу своєї світоглядної стійкості, є продуктивними у плані породження неоміфу, оскільки являють собою константні філософські категорії, а значить – постійно оновлюються у суспільній свідомості кожного покоління.

Прослідкуємо семантичні особливості асоціатів до універсалії **народ**. Тут і нижче результати асоціативного експерименту розглянемо в комплексі з даними факторного аналізу.

Найбільш продуктивну семіотичну групу можна озаглавити семою «атрибутивне»; вона означає констатацію основних ознак, характеристик, іманентних рис об'єкта, не відбитих в інших семіотичних групах. Українська мова фіксує атрибуцію об'єкта переважно в прикметниках, а також віддієслівних та відприкметникових іменниках.

Отже, поняття *народ*, сема «атрибутивне» – *вільний (4), багато (4), боротьба (2), багатий (2), різні (2), сильний (3), бідний, безграмотність, безробітний, безправ'я, добробут, великий, натхненний, віра, веселоці, взаємозв'язок, разом, всі ми, гул, давній, демократія, доблесть, духовність, задушливо, єднання, одностудії, захист, історично сформований, мужній, ми, на площі, незалежність, усвідомлення, співучий, радість і порушення, різнобарвний, різнобарвний прапор, сім'я, сірість, збори, згуртований, прагнення, темперамент, пригноблений, етнічний, яскраво*.

Досить репрезентативною є тут група лексем, що перебувають у парафрастичному зв'язку зі словом-стимулом. Такі реакції являють собою іменники, утворені від інших частин мови – субстантиви, – що видає їхню вторинність стосовно конкретних атрибутів об'єкта. Міра такої вторинності означування може пролягати від простого порівняння до метафори (як ознаки історичного міфу) і охоплювати всі форми тропізму. Для нашого дослідження ці елементи цінні як індикатори або історичного міфу, або новітнього міфу, що тільки формується.

Народ «субстантивно-метафоричне»: *єдність (9), сила (4), маса (3), суспільство (3), національність (3), мова (3), війна (2), вибір (2), дружба (2), культура (2), менталітет (2), безодня, волевиявлення, воля, ворог, брехня, зустріч, голод, загадка, земля, класова нерівність, корупція, любов, метро, мир, музика, вівці, партія, право, протест, засіб, череда, стіна, хаос, ширма, шум, щедрість.*

Народ «макросоціальне»: *країна (12), люди (11), юрба (10), нації (9), українці (6), держава, група, гурт, іноземці, козаки, китайці, колектив, Україна, холопи, чоловіки (рос.), електорат.*

У семантиці наступного гнізда очевидні ознаки, засновані на мотивах соціальної вишесті та престижу як ознак семи «міфологічне».

Народ «міфологічне», підвид «престижне»: *революція (3), великий камінь на верхівці гори, непереможний, нескоримий, звичай, спільнота, об'єднана мовою, традиціями й владою, одна велика сім'я, жовтогаряча революція, символи, традиції.*

Факторне відображення семантичного простору поняття **народ**. Перший, біполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 41.7%) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: сміливий (0.904), благородний (0.876), мужній (0.870), правильний (0.838), чесний (0.793), добрий (0.778), приємний (0.700), рідний (0.767), міцний (0.759), дружній (0.730), самобутній (0.676), природний (0.609), досвідчений (0.570), могутній (0.569), красивий (0.542), веселий (0.545), вільний (0.537), великий (0.521). Протилежний полюс фактора склали категорії: близький (-0.831), зрозумілий (-0.811), енергійний (-0.797), гордий (-0.728), відкритий (-0.662). Семантика фактора описується дихотомією *Позитивність-загадковість*.

Другий, уніполярний, фактор, що пояснює 8.1 % дисперсії, склали конструкти: молодий (0.709) та веселий (0.504), що відображає таку якість свідомості досліджуваних, як *Молодість*.

Третій, уніполярний, фактор (7.5 % дисперсії) утворюється семантикою шкали український (0.560), у якій відбилася якість *Етнічність*.

Четвертий фактор (6.1% дисперсії) увібрав у себе конструкти: розумний (-0.640) та досвідчений (-0.514). Фактор імпліцитно містить в собі таку якість як *Наївність*.

Існування категорії *народ* в українській свідомості, в цілому, описується переважно позитивними оцінками, безпосередньо пов'язаними з характерологічними ознаками власного етносу. Несподіваним виявляється поняття наївності, пов'язане з категорією *народ* у свідомості сучасника.

Нація «атрибутивне»: *мова (6), держава (5), традиції (4), багато (3), українська (3), вільна (2), разом (2), велика, відмінності, всемогутня, гарна, єдина, єдиний народ, інфляція, історія, колорит, конституція, концепція, край, менталітет, могутня, модель, незалежність, обряди, права, правила, прапор, праця, президент, релігія, самовизначення, сильна, спільна мова й побут, спільність та особливість, схожість, творчість, унікальне, фальшивий.*

Нація «субстантивно-метафоричне»: *єдність (7), сила (3), країна (3), віра (2), земля (2), міць (2), Україна (2), свідомість (2), вибір, єднання, закони, звичаї, звички, суміш, щось далеке від мене.*

Нація «макросоціальне»: *народ (15), люди (13), українці (7), ми (5), німці (2), родина (2), суспільство (2), спільнота людей (2), етнічна спільність людей, бюрократія, євреї, іноземці, Кличко, колеги, колектив, люди добрі веселі, злі, різні, людськість, народ, що говорить однією мовою, негри, певна кількість людей, які мають свою релігію, співмешканці однієї країни, спільнота.*

Нація «міфологічне»: *Бандера, вареники, мітинги, основа усього, помаранчева революція, «Разом нас багато», рідне коло, символ Шевченко, Ющенко.*

І останнє семантичне гніздо поєднує низькочастотні, нейтральні вербальні реакції, що являють собою прості констатації видової розмаїтості поняття: *нацизм, націоналізм, фашизм.*

Зауважимо, що в тих випадках, коли універсалія мислиться переважно *атрибутивно*, тобто конкретно, має місце десакралізація поняття, позбавлення його міфічності. Навпаки, багате наповнення універсалії *субстантинвно-метафоричними* асоціатами свідчить про те, що вона мислиться в тропях, тобто поняття більшою мірою збережене в історії етносу, воно етноконстантне. У третьому випадку, коли основні семи зберігають ознаки міфу, такий семіозис свідчить про формування нового, а не рудименти історичного міфу.

Психосемантичний простір поняття **нація** має таке факторне відображення.

Перший, уніполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 45.4 %) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: природний (0.882), благородний (0.852), рідний (0.843), близький (0.829), зрозумілий (0.829), добрий (0.824), приємний (0.822), гордий (0.808), щасливий (0.790), сміливий (0.765), дружній (0.728), розумний (0.728), міцний (0.725), мужній (0.697), правильний (0.690), чесний (0.685), єдиний (0.682), самобутній (0.640), простий (0.639), відкритий (0.630), веселий (0.624), вільний (0.616), великий (0.587), могутній (0.577), молодий (0.550), енергійний (0.517), Семантика фактора описується категорією *Емоційний позитив*.

Другий, біполярний, фактор, що пояснює 11.3 % дисперсії, склали конструкти: вільний (0.616), чесний (0.509), досвідчений (0.531). На протилежному полюсі фактора: енергійний (-0.611), красивий (-0.554). Фактор відображає таку бінарну якість свідомості досліджуваних, як *Гідність – незадоволеність*.

Третій, одношальний, фактор (6.9 % дисперсії) утворюється семантикою шкал: відкритий (-0.578), в якій відбилася якість *Закритість*.

Як бачимо, категорія *нація*, незважаючи на емоційно позитивну близькість до Я досліджуваного, не показує виразних атрибутів етнічності, її суть можна назвати скоріше «рідністю», ніж «українськістю». Ми схильні пов'язувати цей факт з експлікованою в другому й третьому факторах незадоволеною гідністю та закритістю національного. Закритість (інтровертованість) фіксується як стабільна характеристика українця, але в контексті з незадоволеною національною гідністю вона виступає негативним компонентом семантичного поля категорії *нація*. Тим самим констатуємо розходження між ідеальними уявленнями про націю, виявленими першим фактором, і реальним критичним ставленням до неї (другий і третій фактори).

Асоціативний простір поняття «свобода» має таку семантичну конфігурацію.

Свобода «атрибутивне»: незалежність (13), воля (12), боротьба (2), вітер (2), вибір (9), гармонія (2), життя (2), небо (2), відповідальність (2), поле (3), повна (2), простір (2), рівність (2), революція (2), сонце (2), статуя (2), ціль (2), анархія, влада, вода, повітря, демократія, думати, подих, бажання, мир, монумент, море, думка, народам, наполегливість, Нью-Йорк, від обов'язків, від чого, відносини, розуміння, право, рішення, вільні, вільний, волю не спинити, сила, швидкість, зміст, в'язниця, Україна, фрістайл, чисте небо.

Свобода «інструментальне»: свобода слова (5), свобода думки (3), гроші (2), самостійність (2), свобода дій, можливість вершити по-своєму, волевиявлення, рух, дії, необмеженість, совісті, фінансова.

Свобода «захисно-комфортне»: світло (2), благополуччя, душевний комфорт, і душі, і тіла, коли добре, легко дихати, легкість, свіже повітря, світло в душі, стан душі, почуття, тепло.

Свобода «рекреативне»: можливість проводити час собі на втіху, відпочинок, плавання, приємне проведення часу.

Свобода «рефлексивне»: можу все, що захочу, закінчується там, де починається свобода іншого, люблю, моя, те чого в нас нема.

Свобода «терапевтичне»: щастя (4), не боятися, радість, подолання ворога.

Психосемантичні параметри факторів семантичного простору поняття «свобода».

Перший, біполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 44.3%) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: розумний (0.832), великий (0.811), благородний (0.808), чесний (0.799), відкритий (0.791), красивий (0.790), мужній (0.778), приємний (0.772), веселий (0.769), енергійний (0.766), сміливий (0.758), природний (0.749), досвідчений (0.734), щасливий (0.718), самобутній (0.713), близький (0.703), рідний (0.697), могутній (0.688), молодий (0.681), добрий (0.646), вільний (0.614), єдиний (0.608), гордий (0.576), правильний (0.551), на протилежному полюсі фактора шкали: зрозумілий (-0.668), простий (-0.536). Семантика фактора описується категорією Інтелектуальне благородство.

Другий, уніполярний, фактор, що пояснює 12.1 % дисперсії, склали конструкти: український (-0.722), міцний (-0.604), близький (-0.576), простий (-0.555), що відображає таку якість, як Складне позаетнічне явище.

Третій фактор «Справедливість» (7.3 % дисперсії) утворюється семантикою однойменної шкали: правильний (0.705).

На думку О.С. Бароніна, компромісним варіантом між егоцентризмом і формами колективної взаємодії є любов до свободи та гуманізм, який визначає тільки такі способи соціальної організації, що ґрунтуються на принципах добровільності і ні в чому не обмежують свободи волі. Сильний вольовий елемент ментальності українців породив інститут козацтва. Проте, багато етнологів наголошують на недостатньо розвинутій соціальній волі українського етносу. Переважання емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характері українця часто призводила до того, що поставлені цілі не були досягнуті, або реалізувались не так, як були задумані. Неадекватність вольової регуляції відображається і в упертості, яка виявляється у прагненні діяти по-своєму, всупереч розумним доказам чи порадам [2, с. 64]. Думається, саме тому категорія свобода кваліфікується українською етнічною свідомістю як щось справедливе, благородне й привабливе, при цьому етнічно чуже явище.

Найбільш близьким до змісту давніх понять "серце" і "добро", на наш погляд, є сучасний концепт «душа».

Душа «атрибутивне»: чиста (7), доброта (5), свобода (5), смуток (3), мрія (3), спокій (3), багата (2), відкрита (2), відчуття (2), переживання (2), співає (2), рідна (2), світла (2), без прикрас, безмежна, бездумна, хвора, глибина, грішна, дитяча, добра, живуча, життя, іскра, щира, кричить, легка, особисте, любов, любляча людина, мати, надія, безневинна, невідоме, невизначене, незрівнянність, непізнана, незбагненне, звільнення, що відштовхує, полонена, розкрита, покалічена, праведна, сповнена мріань, ранима, стан, співчуття, урятувати, темна, темно, фантазії, чорна, широка, щедра.

Душа «субстантивно-метафоричне»: внутрішній світ людини (3), біль (2), серце (3), таємниця (3), внутрішній стан (2), духовність (2), краса (2), світло (2), смерть (2), почуття (2), абстрактність, внутрішня краса, воля, вибір, література, мистецтво, ключ до щастя, нематеріальна субстанція, ореол, робота, сестра, сила, симфонія, спокуса, порадиця, сон, стогін, сутність людини, таємничість, тіло, туман, характер, людина, честь.

У семантиці наступного гнізда очевидними є ознаки міфу, тому сема одержали назву "міфічне".

Душа «міфічне»: Бог (7), безсмертя (3), літаюча (3), небо (3), віра (2), вічна (3), пекло (2), ангел (2), аура, голуб, дух, духовна, духовний світ, життя після смерті, неземне, невагома, невидима, залишає, прибулець, рай, святе.

Душа «рефлексивне»: по-перше, її немає, по-друге, у неї лізуть і плюють, чекаю, наповнення людяністю й ідейністю, сьогодення в людині, початок шляху, не лежить, не визначилася, моя, я.

Тематично об'єднані знаки предметного світу сучасника репрезентуються семою з аналогічною назвою – "речове".

Душа «речове»: свічка (2), церква, шаль, шлейф.

Факторні показники поняття «душа» такі.

Перший, біполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 32.3%) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: мужній (0.861), приємний (0.829), чесний (0.783), близький (0.773), природний (0.770), благородний (0.740), рідний (0.674), красивий (0.651), розумний (0.650), вільний (0.630), енергійний (0.562), щасливий (0.552), простий (0.538), зрозумілий (0.517), добрий (0.510). До протилежного полюсу фактора відносяться шкали: сміливий (-0.788), відкритий (-0.712), могутній (-0.667). Семантика фактора описується дихотомією Стійкість – ранимість.

Другий, уніполярний, фактор, що пояснює 11.7 % дисперсії, склали конструкти: великий (-0.721), гордий (-0.695), дружній (-0.626), самотній (-0.528), що відображає таку якість самосвідомості досліджуваних, як Самоприниження.

Третій, уніполярний, фактор (9.7 % дисперсії) утворюється семантикою шкал: міцний (0.701), досвідчений (0.645), енергійний (0.614), в яких відбилася якість Сила.

Четвертий, біполярний, фактор (6.9 % дисперсії) увібрав у себе конструкти: веселий (0.610), єдиний (-0.594). Фактор імпліцитно містить у собі таку якість як Оптимізм.

Полярні шкали першого фактора відобразили подвійність в оцінці української душі: мужність і жіночню тендітність одночасно. Тим не менш, переважають атрибути сили та позитиву. Тому самоприниження душі (у сучасному «модному» формулюванні – комплекс меншовартості або упослідженість) не є напряду вивідним ані з семантики факторів, ані з асоціативних рядів досліджуваних.

Отже, семантика душі – це "атрибутивне", "субстантивно-метафоричне" (самоприниження, сила), "міфічне" (оптимізм), "рефлексивне" (стійкість - ранимість), "речове". Душа – категорія безсмертного, існує в ритуально-дублюючій онтології свідомості, але при цьому кодифікована у світоглядній свідомості як категорія еротична. Поняття сильно психологізоване, однак семантика душі в основних рисах зберегла ознаки історичного міфу.

Асоціати до слова-стимулу друг організовані в такий спосіб.

Друг «атрибутивне» – добрий (4), дружба (4), що розуміє (4), порада (4), надійність (3), вірність (4), вірний (5), чесність (4), довіра (2), радість (2), товариш (2), чоловік (2), найближчий, близьке, вірне плече, дитинство, добро, довіра, щиросердечний, життя, цікавий, щирість, гарний, любов, назавжди, найкращий, справжній, не ворог, один, підстава, відкритий, постійний, приятель, світло, сила, скажи мені, хто твій друг, я скажу тобі, хто ти, сміливий, щастя, тил, гарний друг краще двох подруг, добро, частина мене, людина, близька за духом і способом життя, чесний, чесність, гумор.

Друг «рекреативне» – алкоголь, весело, разом весело, гроші, душевне розвантаження, розмовляти, компанія, кухня, приємно й корисно вбити час, провести час, пиятика, сигарети, спосіб розв'язатися, темрява, чай.

Друг «інструментальне»: допомога (12), людина, на яку можна покластися (2), спілкування, опора (2), помічник, поради, співрозмовник.

Друг «терапевтичне»: підтримка (6), надійний (4), розуміння (4), взаєморозуміння, захист, можна довіритися, надія, відверта розмова, прикриття, порятунок.

Друг «мікросоціальне», «статусне»: брат (2), солдат, компаньйон, хлопчик, багато друзів, хлопці, подруга, Рома.

Друг «негативне»: ворог, дурень, зрада, корисливий, підлість, сльози, собака, боягуз.

Факторне відображення семантичного простору поняття друг.

Перший, уніполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 29.3 %) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: веселий (0.824), природний (0.792), відкритий (0.782), сміливий (0.693), мужній (0.684), рідний (0.655), енергійний (0.649), благородний (0.639), великий (0.623), вільний (0.618), зрозумілий (0.602), добрий (0.591), щасливий (0.577), міцний (0.576), приємний (0.569), близький (0.545), дружній (0.541),

простий (0.519), могутній (0.509). Семантика фактора описується категорією Емоційне прийняття.

Другий, біполярний, фактор, що пояснює 11.5 % дисперсії, склали конструкти: простий (0.651), молодий (0.564) та чесний (-0.591), правильний (-0.588), з іншого боку, що відображає таку якість, як Страх зради.

Третій, уніполярний, фактор (8.4 % дисперсії) утворюється семантикою шкал: гордий (-0.612), красивий (-0.577), в яких відбилася якість Простота.

Четвертий, біполярний фактор (7.4% дисперсії) увібрав у себе конструкти: досвідчений (0.573), добрий (-0.521). Фактор імпліцитно містить в собі таку якість як Загрозливість.

Перший фактор цілком зрозумілим чином передає емоційно позитивне ставлення до друга як ставлення відкрите, довірливе, емпатійне. Симптоматичними є амбівалентність семантики другого фактора та негативність четвертого: очікування зради не може трактуватися виключно як продукт сучасного відчужено-урбанізованого життя, воно «вмонтовано» в історично складені соціальні експектації східного слов'янина.

Концепт друг, таким чином, осмислюється сучасною свідомістю в термінах категорій емоційне прийняття, страх зради, простота, загрозливість, «атрибутивне», «рекреативне», «інструментальне», «терапевтичне», «мікросоціальне», «статусне» і «негативне». Можна констатувати виразну збереженість функціонального ставлення до друга в асоціативних гніздах «рекреативне», «інструментальне», «терапевтичне», хоча переважають все-таки «людські» асоціації: друг ніколи не розцінюється як річ.

У цілому, «друг» послідовно асоціюється з категорією граничних підстав «життя», причому в соціально-діяльнісному онтологічному шарі свідомості це поняття несе в собі еротичний і, частково, агресивний коди, а в біологічному – аліментарний, пов'язаний із символічним поїданням (тобто спільним споживанням, у групах "рекреативне" і "інструментальне").

Факт того, що не вдалося виділити хоч якось значну групу субстантивно-метафоричних, міфологічних або речових асоціацій, говорить про втрату міфологічних компонентів цього поняття у сучасника (у порівнянні з попередніми поколіннями) і збереженість функціонального ставлення до нього. Ці висновки знаходять своє підтвердження в результатах експериментів, проведених Д.В. Труєвцевим [55]. Зокрема, цим автором констатовано, що ідеальні поведінкові стратегії сучасних студентів у семантичному полі «дружба» виражаються фразеологізмами «знаходити спільну мову», «розправляти крила», «занурюватися з головою» та «засукати рукава» [там само, с. 106]. Дружба виявляється найбільш пов'язаною з такими сферами життя як творчість, пізнання, турбота, спілкування, робота, що загалом дозволяє сучасникові розуміти дружбу цілком функціонально – як допомогу й співробітництво.

У дослідженні О.Ф. Бондаренка за даними аналізу масиву текстів (обсягом біля мільйона слів) православних богословів і представників класичної російської філософії було визначено один з незалежних факторів, який втілює у собі східнослов'янську ментальність, – це фактор «безумовна моральна цінність любові» [6]. Тому категорію любові ми розцінюємо як джерело етичної домінанти світогляду слов'ян, у якому "моральні переживання базуються не на раціональному пізнанні, а на прагненні добра, живої любові як безпосереднього потягу серця" [37, с. 7].

За нашими даними, поняття "любов" як субстантивно-метафоричне лінгвістичне утворення входить до асоціативних рядів низки інших етнорелевантних понять, а саме: земля, життя, народ, чоловік, жінка, друг, релігія, душа. Любов, поряд з поняттями дім, час, життя, народ, жінка та релігія, репрезентує сучасний міф про людину [34].

Дослідження семантики поняття «любов» почалося із семіотичного аналізу відповідних асоціацій.

Любов «атрибутивне»: *почуття (8), кохання (6), зустріч (3), коханий (3), розуміння (3), повага (3), довіра (2), вірність (2), взаємна (2), щирість (2), переживання (2),*

найпрекрасніше почуття (2), радість (2), безмежне, безумовне, безкорислива, благо, більша, весна, вечір при свічах, взаємини, разом, чарівна, всепрощаюча, глибинність, голубина, двоє, дитячість, добро, доброта, єдине ще живе, до ближнього, справжня, постійність, правда, відданість, звичка, романтика, упевненість, людина-чоловік-подружжся, чесна, чиста, чуйність, емоції.

Сема "атрибутивне" тут і далі буде означати констатацію основних ознак, характеристик, іманентних рис об'єкта, не відбитих в інших семах. (Семою будемо вважати далі неподільну семіотичну одиницю). Слов'янські мови фіксують атрибуцію переважно у прикметниках або віддієслівних іменниках.

Семантичним центром другої, досить частотної, лексичної групи асоціатів є категорія "комфорт", що поєднує в собі функції захисту й рекреації.

Любов «комфортне»: *щастя (7), тепло (5), печення (3), ніжність (3), безпека, взаємopідтримка, взаємopозуміння, турбота, заповнює людське існування добротою й ласкою, захист, насолода, відчуття начебто краще не може бути, затишок.*

Досить репрезентативна тут і група лексем, що перебувають у парафрастичному зв'язку зі словом-стимулом. Такі зв'язки несуть у собі іменники, утворені від інших частин мови – субстантиви, – що видає їхню вторинність стосовно конкретних атрибутів об'єкта. Міра такої вторинності означування може пролягати від простого порівняння до метафори (як ознаки історичного міфу) й охоплювати всі інші форми тропізму. Для нашого дослідження ці елементи цінні як індикатори або історичного міфу, або новітнього міфу, що тільки формується.

Любов «травматичне»: *смуток (2), розлука (2), біль, горе, ненависть, необережність, неправда, немає, непевність, і ненависть, вогонь і попіл, розривається серце, терпіння, хмари, важко, холодне.*

Любов «субстантивно-метафоричне»: *серце (3), друзі (2), квіти (2), Господь, дім, душа, життя, багаття, краса, хлопчик, надія, небо, вогонь, Батьківщина, сонце, країна, стріла.*

Любов «біологічне»: *пристрасть (5), близькість, взаємний потяг людей до протилежної статі, гаряче, чоловік, обійми, відчуття, поцілунки, приємно, секс.*

Любов «часове»: *вічна (3), місяць, хвилина, молодість, на все життя, юність.*

Наступна лексична група об'єднана знаковістю категорій споріднення. Дана сема надалі одержала назву "генезисне".

Любов «генезисне»: *дитина (4), мати (3), рідні (3), сім'я (3), бабуся, дочка, батько.*

Наводимо факторний зміст семантичного простору поняття *любов*. Перший, уніполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 48.4%) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: рідний (0.872), чесний (0.868), енергійний (0.862), природний (0.853), красивий (0.841), близький (0.837), великий (0.829), приємний (0.821), сміливий (0.763), веселий (0.754), добрий (0.746), благородний (0.741), міцний (0.741), щасливий (0.740), досвідчений (0.738), вільний (0.729), єдиний (0.725), мужній (0.709), український (0.689), могутній (0.683), відкритий (0.657), самотній (0.656), зрозумілий (0.594), молодий (0.589), гордий (0.569), розумний (0.553), правильний (0.545), простий (0.500). Семантика фактора описується категорією *Позитивна оцінка*.

Другий фактор, що пояснює 8.3 % дисперсії, утворений одним конструктом: зрозумілий (-0.571), що відображає категорію *Таїна*.

Третій, біполярний, фактор (7.7 % дисперсії) утворюється семантикою шкал: гордий (-0.626), вік (0.524), у яких відбилася якість *Вікова мудрість*.

Крім даного поняття, фактор "любов - критичність" входить складовою частиною в семантику іншого поняття – *дитя*, а також наповнює собою асоціативні поля понять *родина, батько й мати*. Тому не дивно, що список провідних шкал головного фактора очолює категорія, яка повертає нас до поняття *любові* як сімейно-родового почуття. Саме вона створює відчуття комфорту, близькості, згуртованості людей, що живуть поруч, тобто тієї життєвої філософії добра, яка здатна досягнути таїну любові (другий фактор) і

передбачає мудрість оцінки (третій). Цей нюанс знаходить підтримку у змісті семи *любов* «генезисне», незважаючи на те, що полісемічне слово «любов» більшістю досліджуваних мислиться у значенні «кохання»: *любов* «біологічне» та *любов* «травматичне».

Фіксується розгалуженість семантики поняття – від біологічного до ідеального. Універсалія повністю розміщується в семіотичному просторі категорії життя, виразно психологізована й, за рідкісним винятком, не містить ознак міфу, тобто десакралізована. Розцінюючи такі трансформації свідомості сучасників як свого роду філософську сублімацію, М. М. Бахтін зазначає, що вигляд цих елементів давнього ідилічного комплексу сьогодні різко змінюється. Любов стає стихійною, таємничою, часто фатальною для люблячих і розробляється у внутрішньому аспекті [3].

За результатами, отриманими в магістерського дослідження О. Лукасевич, сучасна молодь орієнтується на цінності кохання, характерні для класичної української літератури: духовність, вірність, взаємність та ін. Отже, уявлення про кохання у класичній літературі відповідають особистісним смислам юності. Проте існує значна відмінність у розумінні любовних стосунків між чоловічою та жіночою частинами вибірки. Так, для чоловіків кохання – складний, тривалий процес, його потрібно досягнути власними зусиллями, отримати як винагороду. У свідомості жіночої статі кохання ідеалізоване та мрійливе. Факторний аналіз змісту концепту кохання виявив такі психосемантичні категорії: щасливе й милосердне кохання, вічне та взаємне кохання, вірне й духовне кохання. Відповідно до результатів факторного аналізу, автор виділяє такі фактори: «ідеалізоване кохання», «кохання-активність», «раціонально-реалістичне кохання», «духовне кохання» та «кохання-пристрасть». Отже, в семантичному просторі сучасної молоді виражене лише переважно позитивне ставлення до кохання, яке сприймається як ірраціональне ідеалізоване явище [35].

Отримані нами факти та інтерпретовані дані інших дослідників відповідають трактуванню поняття любов/кохання з точки зору бімодальності. «Трансформація особистісного досвіду у перехідний період, – пише О.М. Лактіонов, – характеризується феноменом бімодальності як одночасного прийняття і суб'єктивно-толерантного утримання двох логічно протилежних суджень, настанов, позицій, як засобів адаптації до швидких змін в умовах життєдіяльності. Зовнішньою умовою бімодальності є вимушена амбівалентність позицій, поведінки, умов життя особистості у разі зіткнення старого і нового. Головною функцією бімодальності є побудова тимчасового на перехідний період специфічного інтерпретаційного комплексу як індивідуального способу згладжування внутрішньоособистісних та соціальних конфліктів» [26, с. 33].

Таким чином, експериментально констатувалися основні особливості існування "неоміфогенних", соціогенетичних за походженням, понять у свідомості сучасних українців. Зокрема, категорії *народ* і *нація* виявилися категоріями різного генезу: *нація* виступає соціогенетичною, а *народ* – культурно-історичною, етногенетичною категорією.

Суб'єктивну семантику категорії «народ» в українській свідомості в цілому можна характеризувати як позитивну. Наділення даного поняття переважно позитивними оцінками, безпосередньо пов'язаними з характерологічними ознаками власного етносу, сприяє пізнавальній спрямованості етнофорів на самодослідження, саморозуміння, самоприйняття. Експериментально не поясненою залишається ознака наївності, пов'язана з категорією «народ». Можна припустити, що наївність народу – захисна ознака, що зменшує прірву між розумінням шляхетності й доброти власного етносу та економіко-політичними реаліями сьогодення.

Поняття «нація» несе на собі політичний відтінок, оскільки виокремлення цього феномену завжди пов'язане з міфом про «спільну долю» (який ідеологічно упродовжується у свідомість спільноти), а віднесення індивідом себе до певної нації означає включення себе у певний політичний та ідеологічний контекст. Це виступає поясненням того факту, що учасники дослідження семантизують поняття у площині рідного, емоційно позитивного, гідного, але такого, що викликає незадоволеність.

Семантика «свободи» пов'язана з цінностями життя, соціальної діяльності, еросу й безсмертя. Семантика «душі» – атрибутивна, субстантивно-метафорична, міфічна й рефлексивна. Семантика поняття «друг» осмислюється в термінах емоційного прийняття, страху зради, простоти й загрозовості; поняття втратило давні міфологічні компоненти семантики.

Категорія «любов» сьогодні мислиться в біологічному контексті категорії «життя», зберігаючи при цьому романтичний компонент, а відтак є феноменом бімодальним. Характерним для ціннісного поля сучасної етнічної свідомості є десакралізація цінності любові.

1.4. Генетичні аспекти етнічної свідомості: онтогенез, етногенез.

1.4.1. Компаративний аналіз константності етнічної свідомості корінного і некорінного народів

Як відомо, етнічна свідомість особистості є багаторівневим утворенням, що складається як з етнозащитних компонентів, які забезпечують історичну збереженість етносу, так і з етносоціальних знакових компонентів, еднають його зі свідомістю інших спільнот. Протягом етногенезу зміст етнічної свідомості зазнає низки динамічних змін: він підлягає історично зумовленим трансформаціям, частково втрачається, частково залишається незмінним (Акопов, Іванова, 2003 ; Лур'є , 1997).

У руслі етнопсихологічних досліджень нас зацікавила можливість зіставити психосемантичні дані, отримані від етнічних українців в Україні, з аналогічними даними українців-громадян Російської Федерації. Очевидно, що досвід проживання на різних територіях детермінує різну динаміку знаковості в етнічній свідомості. При цьому, якщо припустити, що українці в Україні – це етнофори із збереженою архетипікою, то постає питання: якою мірою українці в Росії (за умови відносної збереженості у них української мови та місця локального проживання) демонструють і збереження первинного українського семіозису? Крім відповіді на це питання, подібний компаративний аналіз відкриває можливості диференціювання в суспільній свідомості етнічні і ментальні компоненти.

Було сформовано три групи учасників емпіричного дослідження: першу склали українці в Україні – мешканці двох сіл Черкаської області. Другу – росіяни в Росії, жителі Самарської області. Третю – українці в Росії, мешканці районного центру Кінель-Черкаси Самарської області , нащадки черкаських селян , що заселили ці землі в середині XVIII ст. (Кінель -Черкаси , 1995). Згідно з даними перепису населення 1989 р., частина жителів Кінель-Черкас «ідентифікують себе з українцями, зберігають традиційну культуру своїх предків» («Українці. Історія заселення») і мають навички репродуктивного володіння українською мовою.

При формуванні вибірки українців в Україні та Російській Федерації ми керувалися критерієм їхньої історичної осілості і україномовності, а при формуванні вибірки росіян – соціологічним критерієм їх регіональної типовості (російська мова, культура, фактор осілості). В обох випадках враховувалася етнічна самоідентифікація респондентів; відбір учасників за віковими та статевим показниками забезпечив групам якість гетерогенності.

Наводимо узагальнені дані щодо семантики основних етнорелевантних категорій "ми", "народ" , "нація" , "державна", "земля" .

Таблиця 1.2.

Власні значення провідних факторів основних етнорелевантних понять*

	ми			народ			нація			державна			земля		
	УЧ*	РС*	УК*	УЧ	РС	УК	УЧ	РС	УК	УЧ	РС	УК	УЧ	РС	УК
благородный- низменный			.857					.868		.746	.882	.887		.902	.777
самобытный-				.572				.844			.855			.683	

банальный															
красивый-некрасивый							.604	.773			.831			.675	.881
честный- лживый		.524	.512		.902	.520		.771	.721		.825	.841		.629	
русский-нерусский/ украинский-неукраинский								.734			.806	.653		.603	.887
смелый-трусливый	.780		.538	.610	.713	.705	.826	.731			.799	.774		.585	
энергичный-вялый	.797							.725	.931		.788	.829		.566	
умный- глупый		.552			.819			.645	.561		.654	.844		.539	.944
большой-меленький							.718	.543	.728		.615				
близкий-далекий	.563	.858	.868						.593		.599				.604
открытый-закрытый			.735		.845				.638	.522			.584		.579
понятный-непонятный	.604	.781	.823					.500					.766		
могущественный-слабый	.827	.544		.814	.945	.829	.794					.666			
приятный-неприятный		.623						.575							.826
естественный-искусственный		.722	.579								.540	.767			
дружественный-враждебный		.706				.867				.519					
родной-чужой		.534									.561		.534	.728	
целостный-разъединенный	.546	.590	.654	.746	.848		.822								.812
добрый-злой		.850	.639		.535	.937					.699	.616			
свободный-зависимый		.606			.832	.794	.86								
молодой-старый			.646									.841	.792		
веселый-грустный	.592		.516	.800			.560		.867	.704		.772			
счастливый-несчастливый			.525		.903	.817	.821		.757						
мужественный-женственный	.684			.577						.855		.936			
гордый-негордый							.595		.888						
простой-сложный		.588								.653		.868	.555		

* УЧ – етнічні українці (Черкаська обл.), РС – етнічні росіяни (Самарська обл.), УК – етнічні українці-громадани Російської Федерації (селище Кінель-Черкаси).

Якісний аналіз семантики факторів виявляє домінуючу позицію у свідомості представників досліджуваних груп характеристик "сміливість", "чесність", "благородство", "могутність", "цілісність", "веселість" та ін.

Водночас, проведена факторизація продемонструвала певні відмінності в структурі й змістовому наповненні провідних факторів. Так, зокрема, в семантиці концепту "Ми" при збігу міжгрупових характеристик (близькість, зрозумілість і цілісність), в цілому семантична конфігурація концепту різна. У першому факторі українців (Черкаси) переважають атрибути активності (енергійність, сміливість), тобто посідає значне місце активна сила етнічності. У самохарактеристиках "Ми" жителів Росії виразно проступає компонент близькості й доброти. При цьому етнічні росіяни акцентують аспекти, пов'язані із соціальною та комунікативною прийнятністю (приємність, дружність, природність, зрозумілість), а етнічні українці Росії (Кінель-Черкаси) – морально-етичні аспекти (благородство, чесність).

При порівнянні суджень українців (Черкаси) та українців (Кинель-Черкаси) виявлено 9 випадків збігу високих показників, що становить 6,9 % з 130 можливих: за категорією "Нація" – збіг у характеристиках "гордість", "веселість", "Щасливі"; за категорією "Ми" – "сміливість", "веселість"; за категорією "Держава" – "веселість", "мужність", "простота"; за категорією "Земля" – "відкритість". Решта співпадінь характеристик є, так би мовити, спільнослов'янськими. При порівнянні оцінок українців (Кинель-Черкаси) і росіян (Самара) виявлено 27 випадків (20,77 %) співпазінь високих показників за всіма категоріями, що втричі перевищує кількість таких самих в етнічних українців Росії (Кинель-Черкаси) та українців (Черкаси).

Кореляційний аналіз показників першого факторів категорії "Ми" показав середньо позитивний зв'язок між групами етнічних росіян та українців в Росії ($r = 0.608$, $p < 0,05$), а також слабо виражену взаємозалежність показників українців в Україні як з показниками етнічних українців ($r = -0.538$, $p < 0,05$), так і етнічних росіян в РФ ($r = -0.528$, $p < 0,05$). Позитивна залежність спостерігається також у семантиці категорії "Народ": між судженнями етнічних росіян та українців в Росії ($r = 0.524$, $p < 0,05$). Аналогічних тенденцій у статистиці інших категорій не виявлено.

Таким чином, факторний аналіз психосемантики етнорелевантних понять показав, що при домінуючій перевазі позитивних характеристик, їх структура у представників корінного і некорінного етносу неоднорідна. Проведене дослідження дозволило отримати окремі дані на користь констатації того факту, що етнічна меншина українців у Російській Федерації, незважаючи на відносну збереженість української мови, культури й українську самоідентифікацію, психосемантично більш споріднена з російським етносом.

1.4.2.Онтогенетична динаміка етнорелевантної семантики

Відомо, що етнічна свідомість може розглядатись як у діахронічному плані (етногенез), так і в синхронічному плані становлення етнічності в онтогенезі. Застосування єдиної операціональної моделі категоріальних структур індивідуальної й суспільної свідомості, – моделі семантичних просторів свідомості – дозволило нам екстраполювати ідею етнічного акме з царини свідомості етносу на свідомість етнофора. Відтак постало завдання дослідження вікової динаміки становлення та акмеологічного розвитку етнічної знаковості у свідомості сучасників.

Передбачалося, що онтогенетична динаміка змісту етнічної свідомості констатується у віковій специфіці існування універсальних понять. З експериментальною метою нами був складений набір з 20 лексем-універсалій, що гіпотетично відбивають феноменологію етнічних констант. До зазначеного стимульного матеріалу застосовувався метод етнічного семантичного диференціалу [33].

Виконане під нашим керівництвом магістерське дослідження А.О. Варава містить результати факторного аналізу сприймання названих понять досліджуваними студентського віку. Уніфікованість застосованих методів дала можливість порівняти висновки цього дослідження з нашими, утворивши вибірку молодших (18-25 років) і старших (36-48 років) досліджуваних.

У результаті факторизації кореляційної матриці оцінок було отримано низку факторів, що дозволили порівняти семантику молодшої і старшої етнічних груп з точки зору збереженості в них етнічної складової (Додаток 2).

Вже попередній огляд отриманих результатів показав, що вікові відмінності у психосемантиці понять-універсалій полягають у помітно вищій категоричності юнацької вікової групи щодо атрибуції етнічного в цих поняттях. Відкидання етнічності одних універсалій чергується у молоді з характеристиками етнічної самоповаги, самозацікавленості та самоприйняття інших універсалій. Респонденти старшої групи до оцінок такого роду підходять більш зважено: категорія етнічного згадується в контексті безсумнівно етнічних понять (*жінка, мова, земля, хліб, пісня*). У той же час тут значно

частіше виявляється емоційно позитивне ставлення, що дозволяє трактувати оцінені так поняття як такі, що наближені до полюсу «свій».

Відмітимо лише найбільш цікаві трактування універсалій. Так, категорія *ми* молодшими досліджуваними сприймається з позиції безумовно позитивної оцінки себе як благородних, щасливих, самозацікавлених, сміливих і мужніх людей, що позитивно оцінюються іншими, але не пов'язані з власним етнічним. Власне *я* більшістю молодих українців оцінюється як позитивне динамічне утворення з притаманними йому характеристиками сили, привабливості та незалежності. Юнацьке *я*, етнічно індиферентне, постає простою та зрозумілою категорією. Менша частина вибірки повністю заперечує зв'язок власного *я* з етнічним. Старша група акцентує переважно характерологічні та когнітивні особливості *я* та *ми*. При цьому зазначається наявність незрілої, такої, що переживає етап становлення, етнічності колективного *ми*.

Концепт *дім* посідає провідне місце в екзистенціалі національного буття Дім – Поле – Храм. «В широкому плані символіка концепту «Дім» означає святе довкілля буття людини, в якому вона (як хазяїн оселі) може займати чільне місце. Символ «Дім» характеризує антропоцентричне буття від сім'ї до національної солідарності. «Дім» – це ніша людини в Універсумі», – пише С.Б. Кримський [23, с. 274]. Тому непов'язаність уявлень про *дім* з етнічним у душі юного українця може свідчити про невикоріненість особистості або страх втрати родинного осередку – символічного місця захисту та спокою – і тому постає слабким, неетнічним утворенням. Більш зрілі респонденти семантизують це поняття в контексті позитиву, сили, новизни та етнічності.

Сприймання українським етносом категорії *земля* як цілковито позитивної категорії добра, детерміновано чинниками геоісторичної зумовленості. Однак, здебільшого тут немає ототожнення себе з етнічною територією, землею, на якій історично проживали українці, що, на нашу думку, зумовлено соціально-історичними обставинами життя українського народу, який більший період свого історичного розвитку не мав власної державності, існував на периферії, як складова частина інших етнічних спільнот (атрибуція в термінах несвободи та закритості у досліджуваних старшої групи). Частина етнічно більш свідомих молодих українців безпосередньо відносить категорію *земля* до етнічно свого, розуміючи свою етнічну належність до споконвічно українських теренів.

Можна припустити, що історичні події етногенезу та взаємодії етносу з сусідами стали причиною усвідомлення немужності та слабкості категорії *земля* у свідомості сучасної української молоді, на відміну від більш старшої групи етнофорів. Згідно з дослідженням С.Б. Кримського, земля у традиційній українській свідомості асоціювалася з образом матері, і в умовах постійної нестабільності влади (батьківське начало) залишалася інваріантною цінністю в усі історичні часи [23, с. 276-277]. У порівняльному плані, старші представники українського етносу надають більш серйозного значення землі як етнонаціональній території.

Одночасне існування позитивних і негативних характеристик молодими респондентами поняття *мова* пов'язане, очевидно, з двомовністю в країні, зі стрімким входженням української мови в обіг тих молодих українців, що були сформовані переважно російськомовними системами освіти та російськомовним родинним вихованням. Але, незважаючи на це, мова сучасними українцями розуміється як невід'ємна частина етнічного, як споконвічно українська характеристика і яскрава ознака української етнічності (категорії беззастережної етнічності мови у старшій групі). «Історично статус святих українського народу пов'язувався з архетипом слова (мови) та з архетипом софійності, знаками мудрості самого життя, осяяного благодаттю [23, с. 275]». Можливо, тому недостатня обізнаність у всіх мовних аспектах провокує «нерозуміння себе» засобами української мови, з чим органічно пов'язана певна міра слабкості впливу мовного аспекту на формування етнічності молодого українця.

І старші, і молодші українці сприймають *державу* як неетнічну, але мудру й благородну силу. Сьогодні етнічність стає одним із вимірів національної (громадянської) свідомості, де етнокультурні характеристики зливаються з економічними та політичними цілями розвитку держави, а сам етнос виступає або частиною населення соціально-територіальної системи (країни), або, зокрема, у моноетнічних державах, співпадає з ним. Співпадіння етносу та державної організації тому й усвідомлюється як ідеальна модель етнічного розвитку: тут найважливіші структурні елементи соціально-територіальної системи – територія, народонаселення та політична організація – знаходяться в несутеречливій взаємозумовленості. При такому співпадінні етнос зберігає за собою роль суб'єкта історичного процесу, а функцію політичної суб'єктності виконує держава. Сучасна Україна перебуває на шляху до такого ідеалу.

Поняття *нація* завжди несе в собі політичний відтінок, впливаючи на соціальну поведінку людей. Виокремлення нації пов'язане з міфом про спільну долю (який ідеологічно упродовжується у свідомість спільноти) і віднесення індивідом себе до певної нації означає включення своїх дій у певний політичний та ідеологічний контекст. Це є вичерпним поясненням того факту, що респонденти обох вікових груп семантизують поняття у площині рідного, емоційно позитивного, гідного, але такого, що викликає незадоволеність.

Таким чином, психосемантичний аналіз етнічно релевантних понять зафіксував різний ступінь збереженості етнічного компонента цих понять: етнічними в цьому сенсі виявились поняття *Україна, ми, мова, пісня, народ, хліб, дім, земля, чоловік, жінка*. Поняття *нація, життя, любов, друг, душа, релігія, свобода* очевидно репрезентують відмінну від етногенетичної – соціогенетичну – сферу свідомості. Констатовано значну семантичну близькість між поняттями *ми, мова, народ та пісня*, а також семантичну віддаленість між поняттями *ми, нація, свобода та держава* та виразну характеристику неетнічності *держави та свободи*.

Підтверджено гіпотезу про онтогенетичну динаміку етнічної семантики від юнацького до зрілого віку в сенсі дедалі більшого прийняття етнофором свого етнічного.

1.5. Змістова модель психосемантичної структури етнічної свідомості українців

Підставу для прикінцевого моделювання змістової структури етнічної свідомості українців створила низка таких експериментально встановлених фактів:

1. Наповнення етнічної свідомості історично константними або модифікованими знаками у вигляді системи понять. Серед останніх вирізняються категорії з частково модифікованою семантикою (названі ними трансформантами) та сильно модифіковані поняття з виразними ознаками новітнього міфу (неоміфологеми). Порівняльний аналіз показав наявність певної траєкторії їх розвитку, семіозису.

2. Відмінності семантичних особливостей перцепції тих самих об'єктів представниками різних етносів дозволили визнати етнічний гештальт-контекст одним із чинників утворення етнічного образу світу.

3. Підтвердження факту домінування етнічного контексту гештальта і його вирішальної роль у формуванні етнічного образу світу поставила проблему диференціації етнічного контексту гештальта (етногенез) від інших, соціокультурних (соціогенез) контекстів, що й визначило першу ортогональну площину майбутньої моделі.

Другим ортогональним компонентом моделі стало структурування суб'єктивного досвіду етносу: його перцептивний шар (просторово-часова модель), семантичний шар (сенси як відношення суб'єкта до об'єктів перцептивного світу) і ядерний шар образу світу (складовими якого є етнічно детерміновані сенси, архетипи).

Для змістового наповнення моделі весь експериментальний матеріал у вигляді дешифровок категорій граничних підстав історичного та сучасного світогляду,

факторного наповнення семантичного простору двадцяти трьох етнорелевантних понять, факторного наповнення перцепції сорока двох етно- та соціокультурних об'єктів (загальним обсягом 577 одиниць) було піддано семантичній компресії. По відношенню до категорій граничних підстав ця процедура полягала у відборі найчастотніших сем, а щодо факторів проводилася їх генералізація; одиничні семи й одиничні фактори ігнорувалися. Таким чином, зміст моделі, представленої на рис. 1.1., склали 402 семантико-семіотичні одиниці.

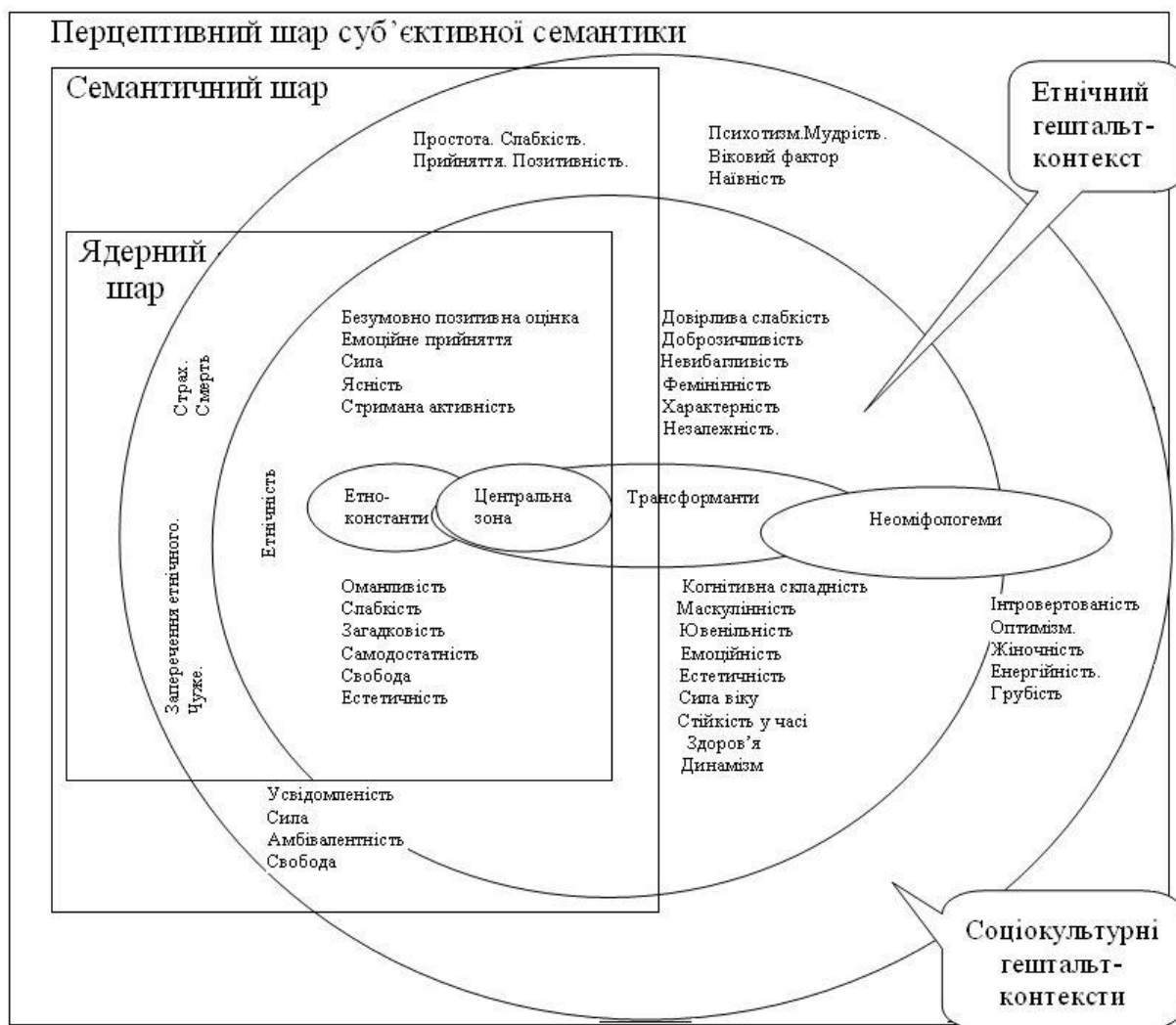

Рис. 1.2. Психосемантична модель етнічної свідомості українців

Як презентує модель, найглибший, ядерний шар досвіду етносу увібрав у себе адаптаційні координати-розподільники «небезпечний-безпечний» та критерії структуризації явищ світу на об'єкти та ситуації. Стосовно свідомості, репрезентованої в етнічному контексті гештальта, ця зона представлена факторами: *Етнічність. Рідність. Глибина рідного. Позитив рідного. Давні першоелементи українського. Активність рідного. Ювенільна етнічність. Фемінна етнічність. Маскулінна етнічність. Етнофемініна естетичність. Позитивне прийняття етнічності. Етнічна позитивність. Повага до свого етносу. Журлива етнічність. Всебічне етнічне самоприйняття. Етнічна аутосимпатія. Позитивне прийняття етнічного Я. Зацікавлене самоприйняття етнічного. Етнічна самоповага. Позитивна етнічність. Ясність етнічно свого. Мудрість роду. Відторгнення чужого. Нерозуміння чужого. Як бачимо, зміст даного, найпродуктивнішого гіперфактора, що увібрав у себе 24 фактори, є семантично цілісним і недвозначним – це *Етнічність*. Українська етногенетична зноковість увібрала в себе поняттєву сферу *роду, статі, віку та позитивності*.*

Семантичний шар склали поняття, що відбивають критерії категоризації явищ світу – відносини «хороший-поганий», «сильний-слабкий» тощо. В етноконтексті цей шар представлено такими гіперфакторами (у дужках зазначено сумарну частоту факторів, що входять до гіперфактора, з урахуванням кількості повних співпадінь їхніх формулювань): *Безумовно позитивна оцінка. Позитивна оцінка. Доброзичлива оцінність. Позитивність* (10); *Емоційне прийняття. Всебічне емоційне прийняття. Емоційний позитив. Експресивність. Емоційна близькість* (9); *Сила. Самобутня сила. Позитивна сила норми. Шляхетна, захоплива сила* (7); *Ясність. Ясність надії. Ясність спокою. Ясність позитиву. Зрозумілість неординарності. Ясність природної краси. Позитив простоти* (6); *Негативна активність. Відсторонена активність. Статичність. Стримана активність* (4); *Облудність. Надуманість. Нещирість, оманливість. Відкидання* (4); *Слабкість. Позитив слабкості. Близькість – слабкість* (4); *Позитивна загадковість. Тайна. Фантазійність. Новизна* (4); *Позитивна самодостатність добра. Чесноти-закритість. Велич* (3); *Сила свободи. Свобода – закритість. Несвобода* (3); *Естетична оцінка. Естетичність* (2).

Перцептивний шар включає в себе простір, час, значення, смисли, в тому числі й тіло самого суб'єкта та його характерологічні риси. В етногенетичному контексті цього, найбільш продуктивного шару свідомості, мають місце такі гіперфактори: *Довірлива слабкість. Астенічність. Вразливість. Самовідчуття меншовартості. Інертність. Недієвість. Неагресивність. Недомінантність. Споглядальність. Підвладність зовнішнім обставинам. Послаблена мотивація досягнень. Страх суспільного відкидання. Надія на підтримку* (14); *Доброзичливість. Характерологічний позитив. Благородство. Особистісний баланс. Толерантність. Доброта. Доброта-тривожність. Шляхетність діяльної доброти. Правдивість. Відкритість. Доступність. Оптимізм* (13); *Невибагливість. Простота. Простодушність. Доступність. Наївність. Невимушеність. Природність* (8); *Фемінінність. Зріла фемінність. Жіноча активність. Життєдайність жіночого. Жіноча м'якість* (7); *Характерність. Розмитість етнічного характеру. Знижений самоконтроль. Непередбачуваність. Легковажність. Психотична акцентуація. Збудженість* (7); *Особистісна гідність. Незалежність. Конфронтаційність – самодостатність. Інтровертованість. Незалежність досвіду. Консерватизм. Зверхність* (7); *Когнітивна складність. Інтелектуальність. Раціональність. Відсутність саморозуміння. Самозаглибленість. Самокритичність* (6); *Маскулінність. Чоловіча фантазійність. Чоловіча оцінність. Позитивна маскулінність* (6); *Ювенільність. Молодість. Юнацьке нерозуміння* (6); *Емоційність. Емоційна доброзичливість. Чуттєва пасивність* (5); *Естетичність. Витончена музичність. Вигадливість. Оригінальність* (4); *Статеві-вікова обумовленість. Сила віку. Вікова мудрість* (4); *Стійкість у часі. Позачасова велич. Позитив досвіду* (3); *Здорова позитивність. Здорова стеничність* (3); *Динамізм. Енергійність. Динамічність* (3); *Нещасливість. Занедбаність* (2).

Соціокультурні гештальт-контексти (соціогенез) суб'єктивного досвіду етносу показали такий факторний зміст.

Ядерний шар соціокультурного гештальт-контексту наповнений факторами: *Заперечення етнічного. Неетнічність. Неетнічна сила. Етнічність, нівельована віком. Складне позаетнічне явище. Етнічна незрілість* (15). *Чуже. Слабкість роду. Чужорідна слабкість. Відстороненість, заперечення родства. Чужорідна складність. Відторгнення чужого* (8). *Страх зради. Свобода – страх. Загрозливість. Загроза обману, недовіра. Вразлива тендітність* (5). *Смерть* (3).

Семантичний шар соціокультурного гештальт-контексту складають фактори: *Простота. Близькість. Зрозумілість. Доступність. Ясна глибина жіночого. Ясність простоти. Краса сповідальності* (9); *Слабкість. Безнадійність, Виснаженість. Всебічна нещасливість. Неприємність* (7); *Емоційне прийняття. Всебічна привабливість. Повага. Моральний позитив. Оптимізм* (6); *Позитивна динамічна сила. Позитив оригінальності. Позитив благородства. Позитивна експресивність. Позитивна естетичність. Позитивна самобутність* (6); *Усвідомленість. Усвідомлений хаос. Гіркі роздуми. Обіцянка істини. Недовіра* (5); *Сила. Негативна сила. Благородна сила.*

Захоплююча сила (4); Амбівалентність. Любов – критичність. Гідність – незадоволеність. Добро – знесилення (4); Зрозумілість свободи. Позитив свободи (2).

Перцептивний шар соціокультурного гештальт-контексту включає в себе: *Психотичність. Нещирість. Самоприпинення. Залежність. Непрактичність. Психотична акцентуація. Нещасливість. Недоброзичливість (7); Мудрість. Інтелектуальне благородство. Справедливість. Толерантність. Недомінантність. Обережність (6); Віковий фактор. Вікова доступність. Вікова слабкість (5); Наївність. Когнітивний нігілізм. Низька інтелектуальність. Нереклексивність (4); Інтровертованість. Автономність. Закритість (4); Оптимізм. Емоційний позитив. Позитивність особистості (4); Стенічність. Сила волі. Стійкість – ранимість(3); Фемінність. Відверта жіночність (2); Енергійність. Позитивна динамічність (2); Грубуватість. Груба сила (2).*

Очевидно, що психосемантичний зміст етнічної свідомості не вичерпується матеріалом, суб'єктивно кваліфікованим респондентами виключно як етнічно *свій*. Не вичерпується вона і структурним принципом опозиції *своє-чуже*. Між проаналізованими семантичними одиницями існують багатомірні відносини інклюзивності-ексклюзивності, каузальності та опозиційності, вони показують різний обсяг та різні конотації. Це різноманіття семіозису забезпечило як константність історичних, так і утворення модифікованих знаків.

Констатовано, що центральну зону етногенетичної семантики східних слов'ян утворила категорія граничних підстав *життя* в її *ідеальному* (рефлексивному) шарі усвідомлення та *еротичному* свідомісному коді.

Етноконстантними у свідомості слов'янства є категорії граничних підстав *народження* та *безсмертя*, осмислені у *біологічному* шарі свідомості за *аліментарним* свідомісним кодом на *рослинно-землеробському* рівні його модифікації.

Трансформовані в часі категорії граничних підстав: *життя*, мислиме у *соціально-діяльнісному* шарі свідомості, *еротичному* свідомісному коді на *ремісничо-формозмінному* рівні модифікації.

Неоміфологеми: *життя* та *безсмертя*, *ідеальний* шар КГП (нарративний підвид), *аліментарно-еротичний* свідомісний код, *ремісничо-формозмінний* (речовий) рівень модифікації.

Підтверджено наявність низки понять, кваліфікованих як етнічні константи (39,2 % досліджених семантичних одиниць). Константними в цьому сенсі виявилися поняття «Україна», «ми», «мова», «пісня», «народ», «хліб», «будинок», «земля», «чоловік», «жінка». Водночас спостерігалася втрата або трансформація в етногенезі семантики окремих категорій (21.7% від загального матеріалу) таких понять як «нація», «життя», «любов», «друг», «я», «душа», «релігія». При цьому центральна зона, спільна для етноконстант і трансформантів, охоплює 30.4 % всього семантичного матеріалу. Новітній компонент етнічної свідомості (неоміфологеми) склали 8.7% семантичних одиниць (зокрема, констатовано "неетнічність" категорій «держава» і «свобода»). Отримані дані засвідчили факт семантичної збереженості українського етносу.

Оскільки психосемантичний опис етнічного образу світу завжди є описом його системи значень, то кінцевим продуктом такого підходу в нашому випадку стала емпірично забезпечена психосемантична модель етнічного образу світу на основі розкриття структурно-змістових характеристик етнічної свідомості. Створення структурної психосемантичної моделі етнічного образу світу продемонструвало продуктивність підходу до вивчення структури і змісту свідомості через співвіднесеність двох дослідницьких площин: фіксації етнокультурних та соціокультурних компонентів перцепції художнього знаку, з одного боку, та структурування свідомості за критеріями архітекτονіки суб'єктивного досвіду, з іншого. Верифікованість такого підходу знайшла своє підтвердження в отриманні множини семантико-семіотичних одиниць, конгломерат яких внутрішньо непротирічно утворює систему з цілісною структурою.

Висновки до розділу.

Діахронічно-компаративний аналіз суб'єктивної семантики свідомості давніх східних слов'ян та сучасних українців полягав у комплексному аналізі групи релевантних для етнічної свідомості понять-універсалій методами психо-історичної реконструкції, вільних асоціацій та семантичного диференціювання. Констатований у такий спосіб зміст етнічної свідомості підлягав семіотичній формалізації методом структурування категорій граничних підстав.

Семантичний зміст простору психологічного центру давнього слов'янина, з його семантикою народження й біологічного існування (аліментарний світоглядний код годування-поїдання в його рослинно-землеробській модифікації), з ритуально-дублюючою онтологією безсмертя, з різкою опозицією до периферійного простору (як світу агресивного, з онтологічним очікуванням смерті, діяльнісним за ремісничо-формозмінним типом), – цей зміст у свідомості нашого сучасника позбавлений ритуально-дублюючого онтологічного шару семантики, натомість сповнений соціальною символікою демонстративної престижності.

Сучасна свідомість, як і в давнину, пов'язана з семантикою серединного простору категоріями *народження, соціальної діяльності та аліментарності* (спільного споживання).

Порівняльний аналіз поняттєвого структурування світу давніми і сучасними східними слов'янами показав, що семантика категорії «життя» у давнину репрезентує дихотомію життя-смерть через міф, який виправдовує неминуче: смерть тут обертається на безсмертя. Натомість, сучасний семіозис тлумачить життя в гедоністичному ключі.

Констатовано, що реактивність як основа вчинковості у сучасного східного слов'янина пов'язана з семантикою народження (родового), біологічного, соціально-діяльнісного пластів психічного. Збережено телеологічний та аксіологічний аспекти слов'янської ментальності: глибинна семантика причин людських вчинків залишається незмінною. Психічні реалії минулого, що позначилися на формуванні ментальності сучасної людини – етнічні константи – виражаються семами *життя, Ерос, агресивність, соціально-перетворювальна діяльність, народження*.

Семантика, з якою можна було б пов'язати формування сучасного міфу про людину, характеризується ідеалізацією всіх проявів *життя, еросу* й експансією *соціально-діялісного* в ньому. В якості компонентів новітнього *міфу про безсмертя* також розцінюємо: ідеалізацію цінностей *любові та свободи* та міф про причини людських вчинків. Новизною останнього міфу є те, що він *рефлексується* суб'єктом, і те, що *сакральне* в ньому сьогодні стає *аліментарно-еротичним*. Формується нова семантика, характерна ідеалізацією *свого*, нова міфологія *престижності*.

Підтверджено наявність, з одного боку, низки понять-універсалій, кваліфікованих як етнічні константи (39.2% досліджених семантичних одиниць), з іншого – втрату або трансформацію в етногенезі окремих універсалій (21.7% від загального матеріалу). Центральна зона, спільна для етноконстант і трансформантів, охоплює 30.4% всього семантичного матеріалу. Неоміфологічний компонент етнічної свідомості склали 8.7% семантичних одиниць. Ці дані підтверджують гіпотезу про семантичну збереженість українського етносу.

Розкриття структурно-змістових характеристик етнічної свідомості дозволило укласти її концептуальну структурну модель. Етнічна свідомість у цій моделі репрезентована як цілісність, внутрішньо диференційована структурою етнічної свідомості та структурою суб'єктивного досвіду етнофора. Етнічний образ світу виступає підсистемою, внутрішнім стрижнем цих двох підсистем.

Список використаних джерел

1. Балева М. В. Полимодальное Я: этнический и кросскультурный аспекты (на материале удмуртских и русских студентов): Автореф. дис. ... кандидата психол. наук / Пермский гос. пед. ун-т.- Пермь, 2004.- 22 с.
2. Баронин А. С. Этническая психология / Баронин А. С. – К. : Тандем. –2000. – 264 с.
3. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Эпос и роман / Бахтин М. М. – СПб. : Азбука, 2000. – С. 11–193.
4. Белявский И. Г. Историческая психология / Белявский И. Г. – Одесса, 2012. – 358 с.
5. Березін А. М. Психологічні чинники генезису національної самосвідомості особистості: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Березін Андрій Миколайович. – К., 2002. – 208 с. – Бібліогр. : с. 186–204.
6. Бондаренко А. Ф. Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии / А. Ф. Бондаренко // Журнал практикующего психолога. –2005. – Вып. 11. – С. 39–49.
7. Бранский В.П. Социальная синергетика и теория наций. Основы этнологической акмеологии – СПб.: С.-Петербургская Акмеологическая Академия, 2000.
8. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Бромлей Ю. В. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
9. Брудный А. А. Семантика языка и психология человека / Брудный А. А. – Фрунзе : Илим, 1972. – 239 с.
10. Будняк Д.В. Тріада: етнос – мова – культура слов'ян. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003.- 132 с.
11. Буря на Чорному морі [Текст] // Думи : історико-героїчний цикл/ [упоряд. та приміт. О. І. Дея; вступне слово М. П. Стельмаха]. – К. : Дніпро, 1982. – С. 60–63.
12. Бутенко В.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові.- Львів, 1988.
13. Васильченко О. М. Етнопсихологічні уявлення в структурі «Я-концепції» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. М. Васильченко. – К., 2003. – 19 с.
14. Васильченко О.М. Етнопсихологічні уявлення в структурі «Я-концепції»: Автореф. дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2003.- 19 с.
15. Васильченко О. М. Уявлення молодих українців про українців / О. М. Васильченко // Соціальна психологія. – 2003. – №1. – С. 123–133.
16. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание.-М., 1996. – 318 с.
17. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М: Советский писатель. 1988. – 448 с.
18. Голубовская И.А. Этнические особенности языковой картины мира.- К. – Киевский университет, 2002.-292 с.
19. Дробижева Л. М. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития // Сов. этнография, 1989. - № 5. – с. 3-17.
20. Елизарова Г. В. Культурологическая лингвистика (Опыт исследования понятия в методических целях) / Елизарова Г. В. – СПб. : Бельведер, 2000. – 140 с.
21. Квас О.В Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання: Дис.... кандидата психол. наук: 19.00.05. – К., 2002. – 203 с.
22. Кирилук А. С. Категории предельных оснований и проблемы реконструкции первичных структур сознания / А. С. Кирилук // Рациональность и семиотика дискурса. – К. : Наукова думка, 1994. – 251 с.
23. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності /С. Б. Кримський //

- Проблеми психології ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; ред М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 273–302.
24. Куєвда В. Т. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі : психологічний аспект / Куєвда В. Т. – Донецьк : Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. – 264 с., 3 табл., 129 іл.
25. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 2 т. / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 708–718.
26. Лактионов А. Н. Психосемантика личностного опыта / А. Н. Лактионов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Психологія. – 1999. – № 432. – С. 192–201.
27. Леви-Стросс К. Структурная антропология / Леви-Стросс К. – М. : Наука, 1983. – 535 с.
28. Леонтьев А. Н. Философия психологии: из научного наследия / Леонтьев А.Н. ; под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 287 с.
29. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – [3-е изд.]. – М. : АПН РСФСР, 1959. – 495 с.
30. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д. А. – М. : Смысл, 1999. – 487 с. – Бібліогр. : с. 445–483.
31. Лісовий В.В. Етнос і нація // Вісник АН України.-1993.-№1.- С.52-59.
32. Лозова О.М. Ідилічний топос та етос української ментальності / О. М. Лозова // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2006. – Вип. 12 (36). – С. 26–32.
33. Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу:/ Лозова О.М.- К.: Видавничий Дім «Слово», 2011.– 176 с.
34. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості / Лозова О. М. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с. : іл., табл. – Бібліогр. : с. 359–381.
35. Лукасевич О. Психологічний зміст концепту «кохання» у свідомості сучасної молоді: магістерська робота / О. Лукасевич; Київ. нац. лінгвістичний ун-т – К., 2009. – 111 с.
36. Лурье С.В. Историческая этнология / Лурье С. В. – М. : Аспект Пресс. – 1997. – 448 с.
37. Марченко О.В. Особливості осмислення духовних засад людського буття українською філософією (методологічний аспект проблеми) // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 34. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – С. 3–12.
38. Мова в культурі народу / Єрмоленко С.С., Харитонova Т.А., Ткаченко О.Б. Яворська Г.М. та ін. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. – 189 с.
39. Петренко В.Ф. Исследование рефлексивных структур обыденного сознания (на материале семантического анализа фразеологизмов) // Основы психосемантики. – СПб.: Питер, 2005. – С.242-274.
40. Петренко В.Ф. Исследование этнических стереотипов психосемантическим методом «множественных идентификаций» // Основы психосемантики.- СПб.: Питер, 2005.- С. 216-241.
41. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / Петренко В. Ф. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. : ил. – Бібліогр. : с. 459–480.
42. Пибоди Д., Шмелев А.Г., Андреева М.К., Граменицкий А.Е. Психосемантический анализ стереотипов русского характера: кросскультурный аспект // Вопросы психологии.- 1993.- №3.- С.101-109.

43. Пирс Ч. Логические основания теории знаков / Ч. Пирс ; пер. с англ. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина; послесл. В. Ю. Сухачева. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПб ГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.
44. Пірен М. І. Основи етнопсихології / Пірен М. І. – К. : Наука, 1996. – 360 с.
45. Попов Б. В. Вторинне і глибинне в розумінні етносу / Б.В. Попов // Політика і час. – 1991. – № 16. – С. 32–41.
46. Психосемиотика познавательной деятельности и общения. Межвузовский сборник науч. трудов. / отв. ред. М. В. Гамезо. – М. : Просвещение, 1983. – 248 с.
47. Пятигорский А. М. Мифологические размышления. Лекции по феноменологии мифа / Пятигорский А. М. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 259 с.
48. Резников Л. О. Гносеологические вопросы семиотики / Резников Л. О. – Л.: ЛГУ, 1964. – 304 с.
49. Руссова С.Н. Автор и лирический текст. К.: изд-во КНЛУ, 2001. – 304 с.
50. Самарські брати [Текст] // Думи : історико-героїчний цикл / [упоряд. та приміт. О. І. Дея ; вступне слово М. П. Стельмаха]. – К. : Дніпро, 1982. – С. 27–29.
51. Старовойтова Г.В. Этнические стереотипы поведения. – Москва: Наука, 1985. – 256 с.
52. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – 366 с.
53. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Титаренко Т. М. – К. : Либідь, 2003. – 376 с. – Бібліогр.: с. 366–375.
54. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического / Топоров В. Н. – М. : Прогресс-Культура, 1995. – 624 с.
55. Труевцев Д. В. Психосемантическое моделирование мотивационного пространства ментальности на основе метафорических языковых конструктов : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Труевцев Дмитрий Владимирович. – Барнаул, 2002. – 171 с.
56. Успенский Б. А. Семиотика искусства / Успенский Б. А. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 360 с.
57. Шлемкевич М. Загублена українська душа / Шлемкевич М. – К. : Фенікс, 1992. – 158 с.
58. Шмелёв А. Г. Традиционная психометрика и экспериментальная психосемантика: объектная и субъектная парадигмы анализа данных / А.Г. Шмелёв // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 34–46.
59. Шмелёв А. Г. Практикум по экспериментальной психосемантике (Тезаурус личностных черт) / А. Г. Шмелёв, В. И. Похилько, А. Ю. Козловская-Тельнова. – М.: МГУ, 1988. – 207 с.
60. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Янів В. – К.: Знання, 2006. – 342 с.
61. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Яремчук О.В.. – Одеса, 2013. – 429 с.
62. Geerts C. The Interpretation of Cultures / Geerts C. – New York, 1973. – 470 p.
63. Goodenough W. H. Cultura, Language and Society / Goodenough W. H. – London; Amsterdam; Sydney, 1981. – 134 p.